

MUSIQI
HAQQINDA
RİSALƏLƏR

HEYDƏR ƏLİYEV
FONDU

HEYDƏR ƏLİYEV
MƏRKƏZİ

MUSIQI
HAQQINDA
RİSALƏLƏR

Fars dilindən tərcümə edən və şərhlərin müəllifi:

Hacı Mustafa MAİLOĞLU

Redaktor:

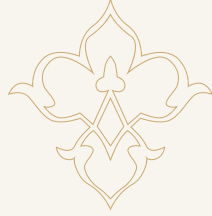
Möhsün NAĞISOYLU,
filologiya elmləri doktoru

Elmi məsləhətçi:

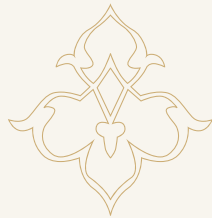
Paşa KƏRİMOV,
filologiya elmləri doktoru

Böyük Azərbaycan şairi, alim, rəssam, xəttat və musiqişünası Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) müəllifi olduğu "Elmi-musiqi" adlı risalə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-2055 şifri altında saxlanılan məcmuənin 38a-42b səhifələrindədir. Risalə XIX əsrin sonlarında yazılmışdır.

Mir Möhsün Nəvvab

MUSIQİ ELMİ

Allahın adı ilə

Təğənni etmək¹ odur ki, qına zamanı² ondan (insandan) müxtəlif səslər zühur etsin. Bu təğənni uşaqlar və qadınlar tərəfindən icra olunduqda, onların səsi nazik və aşağı olar. Kişilərdə isə əksinə, bəm səs daha çox üstünlük təşkil edir. Həmçinin, nəfəsli və simli musiqi alətləri də müxtəlif səslərə malik olurlar. Biz həmin səsləri iki qismə bölmüşük: Biri “zir” və digəri “bəm”. Bundan əlavə bizim elm öyrənməyimiz üçün müxtəlif hərflər ixtira olunduğu kimi musiqi elmi üçün də hərflər və işarələr icad edilmişdir.

Musiqi “səda” (səs) elmindən ibarətdir. Bunun da iki növü var: biri nəfəsli musiqi və digəri simli musiqi alətləri. Bu elmi öyrənmək üçün onun “zir”, “bəm” və “miyanxanə”sinə düzəldilmiş və yazılmış hərflər və işarələri yaxşı öyrənilib bilmək lazımdır.

Bu elmi ifadə etmək üçün çox düşündük, amma yeddi hərfdən (işarədən) başqa bir şey tapa bilmədik. O hərflər və işarələr bunlardır: ۰ (pu), ۱ (ey), ۲ (vi), ۳ (bi), ۴ (xu), ۵ (ni), ۶ (bah).

Təğənni zamanı 7 dərəcə əvvəlki səsdən bəm oxumaq istənilsə, altına “kəsrə” qoymaqla onun əlamət və işarələri bunlardır: ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷. Əgər bundan daha aşağı və bəm olması istənilsə, hər hərflər və işarənin altına iki kəsrə qoyulur ki, 14 dərəcə bəm olsun. Bu şəkildə: ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴.

Əgər səslər aşağı salınmaq istənilsə, gərək hər hərflər və işarənin altına bir nöqtə qoyulsun ki, səsi 7 dərəcə yuxarı qaldırmağın lazım olması məlum olsun. Bu qaydada: ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷.

Hərgah səsin 14 dərəcə yuxarı qaldırılması istənilsə, o zaman hərflərin altına iki nöqtə qoyulur. Bu şəkildə: ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴.

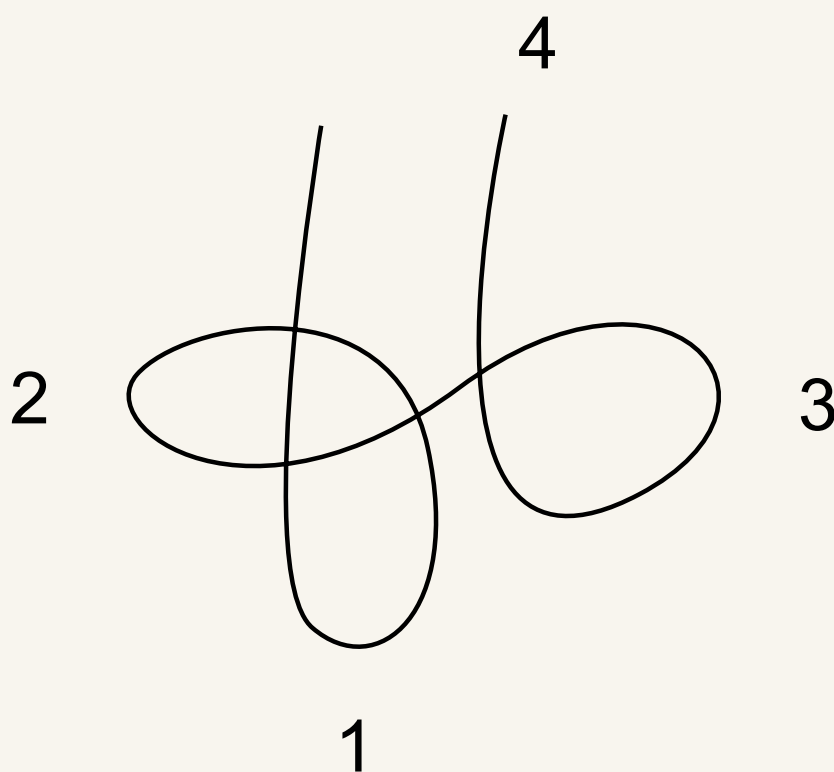
Səslərin əlamətləri, hərflərin (işarələrin) yuxarı qalxması və aşağı enməsi, yüksəklik və alçaqlığı öyrəndik. Amma təğənni vaxtı görürük ki, bəzi səslər yuxarı gedir, bəziləri ən yüksək tona qalxır, bəzisi miyanxanə³, bəzisi isə ən aşağı həddə düşür. Səsin yüksək olmasını, ən yüksək tonda olmasını, bəzilərinin ləngiməsini, bəzilərinin isə tez keçməsinin əlamətləri bunlardır: zəngulənin sonunun əlaməti dörd nöqtədir. Zəngulənin ortası iki nöqtə və ya onun 1/4-i bir nöqtədir. Dörd nöqtəli zəngulə işlədilsə, onun əlaməti bu cürdür: “o”. Onun yarısının əlaməti iki (..) nöqtədir. Onun 1/4-nin əlaməti bir (.) nöqtədir. Bundan daha aşağı 1/8 dörd nöqtəli olub, onun əlaməti budur: (۰). Bu 1/16-in əlamətidir (۰۰). 1/32-nin əlaməti bir ay şəklidir, 1/64-in əlaməti isə iki ay şəklidir.

1 Təğənni etmək – mahnı ifa etmək

2 Qına zamanı – mahnı ifa edən zaman

3 Miyanxanə – orta

Bu əlamətlər zəngulənin vaxtlarını və məsafələrini göstərir. Zəngulənin başqa əlaməti və məsafəsi o qədərdir ki, əgər bir ağacı alıb dörd barmaq miqdarınca qaldırıb, taxtanın üzərinə və ya başqa bir şeyin üzərinə vursaq, əlaməti və əvəzi bir nöqtədir. Əgər yenidən yuxarı qaldırıb aşağı vursaq, əvəzi iki nöqtədir. Üç dəfə də dörd dəfə də o cürdür. Zərb isə irəlindəki hərf və işarələrə bölünür: əgər dörd zərb bir şeylə taxtanın üzərinə vursaq, ona “təfhimi”, iki zərb vursaq “ədədi” deyirik. Hər başlanğıcda bir əlamət lazımdır ki, səslər üçün həm nümunə və həm də təhrikedici olsun. Yeni öyrənməyə başlayanlar üçün anlaşılıq olsun deyə, zərblərin qaydalarını bu cür veririk. Bir və ya iki zərb, cütlə cüt: 2/2; 4/2; 8/2; 16/2, təklə cüt: 2/5; 4/5; 8/5; 16/5. Bu da iki qismdən ibarətdir, biri samit¹, o biri natiq². Natiq samitdən əmələ gəlir. Misal: $4/2+4/2=(4/1)$, $4/4$; $8/3+8/3=8/6$.

1 Samit – səssiz, sakit

2 Natiq – danışan

۲ ۳ ۴
۱

شکل ص ۴

Fars dilindən tərcümə edən və şərhlərin müəllifi:

Hacı Mustafa MAİLOĞLU

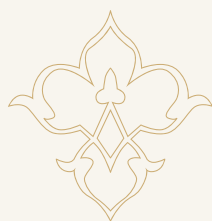
Redaktor:

Möhsün NAĞISOYLU,
filologiya elmləri doktoru

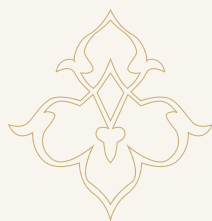
Elmi məsləhətçi:

Paşa KƏRİMOV,
filologiya elmləri doktoru

“Risalə dər elmi-musiqi” adlı risalə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-251 şifri altında saxlanılan məcmuənin 236b-242a səhifələrindədir. Musiqidən bəhs edən əsərin yazılma tarixi və müəllifi barədə heç bir məlumat yoxdur. Səliqəli nəstəliq xətt ilə köçürülmüş əsərin təxminən XVII əsrin ortalarında yazıldığı güman edilir.

MUSIQI ELMİ
HAQQINDA
RİSALƏ

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Bu kitabın yazılmasına səbəb o oldu ki, fəqirin əshabından¹ bəziləri xahiş etdilər ki, musiqi elmi haqqında bir risalə yazaq. Onların xahişlərini nəzərə alaraq bu əsəri qələmə aldıq. Ümid edirik ki, dostlarımızın nəzərində məqbul hesab edilsin. Bu risalə on beş fəsildən və xatimədən ibarətdir. Allah-təala yardımını və uğurunu əsirgəməsin.

Birinci fəsil dəstanların² bölünməsi və intervalların tərifi haqqındadır.

İkinci fəsil musiqi elminin əsaslarının öyrənilməsi haqqındadır.

Üçüncü fəsil pərdələr³ haqqındadır.

Dördüncü fəsil şöbə adlanan avazlar haqqındadır.

Beşinci fəsil pərdələrin bürclərə nisbət verilməsi haqqındadır.

Altıncı fəsil pərdələrin yeddi ulduza⁴ nisbət verilməsi haqqındadır.

Yeddinci fəsil pərdələrin çıxarılması haqqındadır

Səkkizinci fəsil üsul⁵ ritmlərinin öyrənilməsi haqqındadır.

Doqquzuncu fəsil hər bir şəxsə hansı zərbə lazım olması haqqındadır.

Onuncu fəsil pərdələrin çoxaldılması və yumşaldılmasının nəticələri haqqındadır.

On birinci fəsil çalğı alətlərinin öyrənilməsi haqqındadır.

On ikinci fəsil pərdələrdə ifa etmək haqqındadır.

On üçüncü fəsil hər zümrə üçün hansı pərdənin daha münasib olması haqqındadır.

On dördüncü fəsil pərdələrin ilin dörd fəsinə nisbət verilməsi və hər gecə-gündüzdə hansı pərdənin daha münasib olması haqqındadır.

On beşinci fəsil pərdələrin yeddi iqlimə (bölgə, ölkə) nisbət verilməsi haqqındadır.

Xatimə nəğmələrin təsiri haqqındadır.

* * *

Bil ki, bəziləri bu elmin İdris peyğəmbər (ə) tərəfindən icad olunduğunu deyirlər. Bəzilərinin fikrincə isə musiqi elmi həkim Pifaqor tərəfindən yaradılmışdır. Belə deyirlər ki, o, bir şəxs xəstələndikdə musiqi elminin köməyi ilə onu müalicə edəmiş. Xüsusilə eşq, əsəb, malxulya və epilepsiya kimi xəstəliklərin müalicəsində musiqidən istifadə edərdi.

Hikmət sahibləri simli musiqi alətlərinə əsasən dörd sim qoymuşlar:

a) “zir”⁶, b) “məsna”⁷, c) “misləs”⁸, d) “bəm”⁹.

1 Əshabından – dostlarından

2 Dəstanların – nəğmələrin, melodiya

3 Pərdələr – muğamlar

4 Yeddi ulduza – planetlərə

5 Klassik Şərq musiqisində on yeddi əsas ahəng

6 Zir – aşağı sim

7 Məsna – ikinci sim

8 Misləs – üçüncü sim

9 Bəm – bas, aşağı tonlu sim

Onlar yaratdıqları bu sənəti təbiətin dörd ünsürünə bənzədirdilər. Belə ki, “zir”i hərərdə olan atəşlə, “məsnə”ni rütubətdə olan və yumşaq hava ilə, “misləs”i soyuqda olan su ilə, “bəm”i isə torpaqla müqayisə edirdilər ki, bu da yerin ağırlığı hökmündədir. Bundan əlavə deyirlər, “zir” nəğmə öd bəlgəmini, “məsnə” qanı, “misləs” bəlgəmi və “bəm” isə sevdanı qüvvətləndirir. İnsanların xəstəlikləri bu dörd məzacdən kənara çıxmır. Ritmlər də insan nəbzindən götürülmüşdür. Buna görə də hər bir həkim bu elmi mükəmməl bilməlidir.

Bu elm Davud (ə)-ın zamanında çox yayılmışdı. Zəburun¹ ayələrini xüsusi qayda ilə elə oxuyardılar ki, bu səsin ləzzətindən ölümlər dirilər, dirilər ölüm qorxusu keçirər, vəhşi heyvanlar və quşlar şivən qoparardılar.

Ustad Əbu Nəsr Farabi² belə hesab edirdi ki, bir şəxsi yuxuya vermək istəsən, yaxud yuxudan oyatmaq istəsən, güldürmək və ya ağlatmaq istəsən, ağıllını dəli, yainki divanəni ağıllı etmək istəsən, musiqinin köməyi ilə bu mümkündür.

Bizim keçmiş ustadlarımız hər bir şey üçün müxtəlif ahənglərdən istifadə edərdilər. Məsələn, dua və Allahı zikr etmək üçün, qəlbləri yumşaltmaq və gözlərdən yaş axıtmaq üçün elə ahənglərdən istifadə edərdilər ki, insanlarda peşmançılıq və təəssüf hissi oyanar, günah işlərdən çəkinərdilər. Ordunu müharibəyə həvəsləndirmək üçün elə ahənglərdən istifadə edərdilər ki, əsgərlər daha da şücaətli olsunlar. Müsibət və hüzn üçün bir ahəng, ayrılıq, xiffət və dərd-qəm üçün başqa bir ahəngdən istifadə edərdilər. Sevinc və şadlıq üçün, heyvanat üçün, səfərə çıxarkən yükü daşımaq çətin olmasın deyə dəvələr üçün, ov uğurlu olsun deyə ovçular üçün, uşaqların ağlamalarını kəsib sakitləşmələri və s. məqsədlər üçün müxtəlif ahənglərdən istifadə edərdilər.

Ahəng fasiləsiz və mütənasib nəğmələrdən ibarətdir. Bu müqəddimədə məqsəd odur ki, necə ki, insanın ruhu ləzzət və zövq alır, heyvanat da bu cür zövq ala bilər. Bu barədə ustad Əbu Nəsr Farabi özünün 60 cildlik³ kitabında ətraflı məlumat vermişdir. Ondan sonra ustad Əbu Əli ibn Sina da bu barədə öz kitablarında bəhs etmişdir. Ustad Əbdülmömin⁴ də bu sahədə çox geniş biliyə malik olmuş, “Şərəfiyyə” və “Ədvar” adlı musiqiyə dair iki kitab yazmışdır. Bu kitablar böyükdən-kiçiyə hamı tərəfindən qəbul edilməkdədir.

1 Zəbur dörd səmavi kitabdan biridir. Həzrət Davud (ə)-a nazil olmuşdur.

2 Əbu Nəsr əl-Farabi (870-950) – böyük İslam ensiklopedik alimi və filosofu, musiqiyə dair bir çox əsərlərin müəllifi.

3 Əbu Nəsr əl-Farabının musiqiyə dair bir çox əsəri vardır. Burada, yəqin ki, onun musiqiyə dair “Kitabəl-musiqa əl-kəbir” adlı məşhur kitabından söhbət gedir. Cild dedikdə isə, kitabdakı fəsil və ya bölmələr nəzərdə tutulur.

4 Səfiyəddin Urməvi (1216-1294) nəzərdə tutulur.

BİRİNCİ FƏSİL

Musiqi elminin əsasları haqqında

Bil ki, nəğmə elə bir avazdır¹ ki, bəzən səsin ağırlıq və şiddətindən mülayim təbiətli olanlarda müəyyən bir həddə kimi ləngiyir. Heç bir nəğməyə başqa bir nəğmə ilə müqayisə etmədən ağır demək olmaz. Ona görə ki, nəğmə simin yarısından eşidiləndə, o biri nəğmə ilə müqayisədə şiddətli və ağır olar. Mütləq simdən gələndə isə simin dördə birindən gələn səsə nisbətən ağır olar.

Hikmət sahibləri buyurmuşlar ki, dünyada olan bütün avazlar musiqidir. Məsələn, daşlardan çıxan səs də musiqidir. Belə olduqda vəhşi heyvanların, quşların səsini də musiqi hesab etmək lazım gəlir. Beləliklə, musiqi bir neçə münasib nəğmədən təşkil olunmuş və müəyyən vaxtda xüsusi ritm və üsulla ifa olunan qanunlardan ibarətdir.

Nəğmələrin tərifı deyildi. Amma bu tərifı ümumun icrasına aid etmək olmaz. Çünki heyvanların avazı saf səsdır, quşların avazı bir az safdır. Ona görə də daşlardan çıxan səsləri birinci üsulla bu elmdən saymaq olmaz. Lakin qeyd olunan avazlardan dörd müxtəlif nəğmə yaratmaq olar. Mülayim təbiətli olsa, o avaz pərdədən xali olmaz. Bu elmlə məşğul olmaq istəyənlərin taleləri həm də bu elmin mənsub olduğu planetlə münasib gəlməlidir. Səs tembrı uyğun olan, təbiəti mülayim və saf olanlar bu elmə yiyələnə bilərlər.

¹ Avaz – səs

İKİNCİ FƏSİL

Dəstanların bölünməsi və intervalların¹ tərifı

Dəstanın simli alətlərin qaydaları üçün bir əlaməti vardır ki, bu da nəğmələrin çıxarılması və simlərin hissələri üçün bir bələdçidir. Ahənglərin mədarını² özündə birləşdirən nəğmələr 17-dir. Həmin 17 nəğməni bu cədvəldəki kimi bir simdə fərz etmək olar. Ən yaxşısını Allah bilir.

hm	8 hissəyə böldük və onu 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	b	nəticə	b	nəzərdədir	b	kəskinlikdə
vm	8 hissəyə böldük, o biri hissəni əlavə etdik 1-ci hissənin sonuna	h	nəticə	h	nəzərdədir	h	kəskinlikdədir
lm	3 bərabər hissəyə böldük və 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	y	nəticə	r	nəzərdədir	r	kəskinlikdə idi
hm	8 hissəyə böldük və hər bir hissəni o biri hissələrlə bərabərləşdirdik	h	nəticə	h	nəzərdədir	h	kəskinlikdədir
lm	4 hissəyə böldük və ona ağırlıqdan əlavə etdik	v	nəticə	v	nəzərdədir	v	kəskinlikdədir
əm	4 hissəyə böldük və 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	z	nəticə	r	nəzərdədir	r	kəskinlikdədir
zm	4 hissəyə böldük və 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	h	nəticə	h	nəzərdədir	h	kəskinlikdədir
hm	3 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna qoyduq	t	nəticə	t	nəzərdədir	t	kəskinlikdədir

1 İntervalların – ölçülərin

2 Mədar – mehvər, orbita

nm	3 bərabər hissəyə böldük və 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	y	nəticə	y	nəzərdədir	y	kəskinlikdədir
bm	4 bərabər hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	yə	nəticə	yə	nəzərdədir	yə	kəskinlikdədir
ym	3 hissəyə ayırdıq, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	r	nəticə	r	nəzərdədir	r	kəskinlikdədir
ym	4 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	yh	nəticə	yh	nəzərdədir	yh	kəskinlikdədir
tm	4 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	t	nəticə	t	nəzərdədir	t	kəskinlikdədir
tm	4 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	yə	nəticə	yv	nəzərdədir	yh	kəskinlikdədir
ym	4 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	bv	nəticə	bv	nəzərdədir	bv	kəskinlikdədir
əm	4 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	y	nəticə	y	nəzərdədir	y	kəskinlikdədir
vm	2 hissəyə böldük, 1-ci hissənin sonuna əlavə etdik	yh	nəticə	yh	nəzərdədir	yh	kəskinlikdədir

۲۵	در این قسمت قسم کردیم و هم از طرف اول افزودیم بر نهایت	ب	صل آمد	ب	و این نظریه است	ب	در حداد
۲۶	بر این قسمت قسم کردیم و هم از طرف اول افزودیم بر نهایت	ج	صل آمد	ج	این نظریه	ج	است در حداد
۲۷	قسم کردیم و هم از طرف اول افزودیم بر نهایت	د	صل آمد	د	این نظریه	د	بود در حداد
۲۸	در این قسمت قسم کردیم و هم از طرف اول افزودیم بر نهایت	ه	صل آمد	ه	این نظریه	ه	است در حداد
۲۹	و این قسمت قسم کردیم و هم از طرف اول افزودیم بر نهایت	و	صل آمد	و	این نظریه	و	است در حداد
۳۰	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ز	صل آمد	ز	این نظریه	ز	است در حداد
۳۱	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ح	صل آمد	ح	این نظریه	ح	است در حداد
۳۲	قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ط	صل آمد	ط	این نظریه	ط	است در حداد
۳۳	قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ی	صل آمد	ی	این نظریه	ی	است در حداد
۳۴	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ک	صل آمد	ک	این نظریه	ک	است در حداد
۳۵	بر این قسمت قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ل	صل آمد	ل	این نظریه	ل	است در حداد
۳۶	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	م	صل آمد	م	این نظریه	م	است در حداد
۳۷	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ن	صل آمد	ن	این نظریه	ن	است در حداد
۳۸	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	س	صل آمد	س	این نظریه	س	است در حداد
۳۹	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ع	صل آمد	ع	این نظریه	ع	است در حداد
۴۰	بکار قسم کردیم بر نهایت قسم اول	ف	صل آمد	ف	این نظریه	ف	است در حداد

“Bü`d”¹ müxtəlif nəğmələrin ağırlıq və şiddətlərinin məcmusundan ibarətdir. Mütləq nəğməsi bir nəğmə olan iki sim fərz edək. Misal üçün “sim”, “bəm” və “misləs” nəğmələri elə ifa edilsin ki, hər iki nəğmə bir nəğmə olsun, hər ikisi bir-birinin ardınca ifa edilsin. Bu, o demək deyil ki, onların arasında interval vardır.

Bil ki, ifa olunan hər iki nəğmə ya “müttəfiq”² olur, yaxud “mütənafır”³. Əgər nəğmələr “müttəfiq” olsalar, ona “bü`di-müttəfiq”⁴, qeyri-həmahəng olsa, “bü`di-mütənafır”⁵ deyirlər.

“Bü`di-müttəfiq” ya həddən artıq birləşər, yəni hər ikisi bir dəfəyə ifa olunur, yaxud birləşdiklərindən bir nəğmə kimi səslənər. Ona görə bu nəğmələrdən hər biri digərinin köməkçisi olar.

“Yh” ilə “a” nəğməsi kimi ahənglər belə adlanır: “Bü`d əlləzi bilküll”⁶. Bu nəğmələr az da olsa həmahəng olar və biri digərinə yardımçı olar. Bunlar iki intervaldan ibarətdir: biri “bü`d əlləzi bil-xəms”⁷, digəri “bü`d əlləzi bil-ərbəə”⁸.

“Bü`d əlləzi bil-xəms”in nəğməsi “a” ilə “ya” olduqda, intervalları doqquz olar. Intervalı “a”-dan “b”-yə qədər olar, digəri isə “b”-dən “h”-yə qədərdir. Bunların hər ikisini “bü`d əl-bəqiyyə”⁹ adlandırırlar. Üçüncüsü “bü`di-tənini”¹⁰ adlanır. O “a”-dan “h”-yə qədər olur. Ona həm də “t” intervalı deyirlər. Dördüncüsü “bü`di ziərbəə”dir¹¹ və o “d”-dan “h”-yə qədərdir. Beşincisi “bü`di zil-xəms”-dir¹², o da “he”-dən “yh”-yə qədərdir. Altıncısı “bü`d əlləzi bilküll”-dür və o “h”-dan “yh”-yə qədərdir. Yeddincisi “bü`d əlləzi bilküll vəlxəms”-dir¹³ və o “yh”-dan “kd”-a qədərdir. Doqquzuncusu “bü`d əlləzi bilküll mərrətəyn”dir¹⁴. O “kd”-dan “kh”-yə qədərdir. Doqquzluq intervallar bunlardır¹⁵. Bu barədə çox danışmaq olar. Əgər bəyan etsək, uzun çəkər. Qısaca olaraq bir neçə kəlmə melodiyların bölünməsi və intervalların tərifini verdik ki, bu barədə məlumatınız olsun.

1 Bü`d – interval

2 Müttəfiq – həmahəng

3 Mütənafır – qeyri-həmahəng, uyuşmayan

4 Bü`di-müttəfiq – həmahəng interval

5 Bü`di-mütənafır – uyuşmayan interval

6 Bü`d əlləzi bilküll – tamamilə uzlaşan interval, tamın ikili intervalı

7 Bü`d əlləzi bil-xəms – duodesima intervalı

8 Bü`d əlləzi bil-ərbəə – undesima intervalı

9 Bü`d əl-bəqiyyə – qalıq intervalı

10 Bü`di-tənini – tam tonun intervalı

11 Bü`di ziərbəə – kvinta

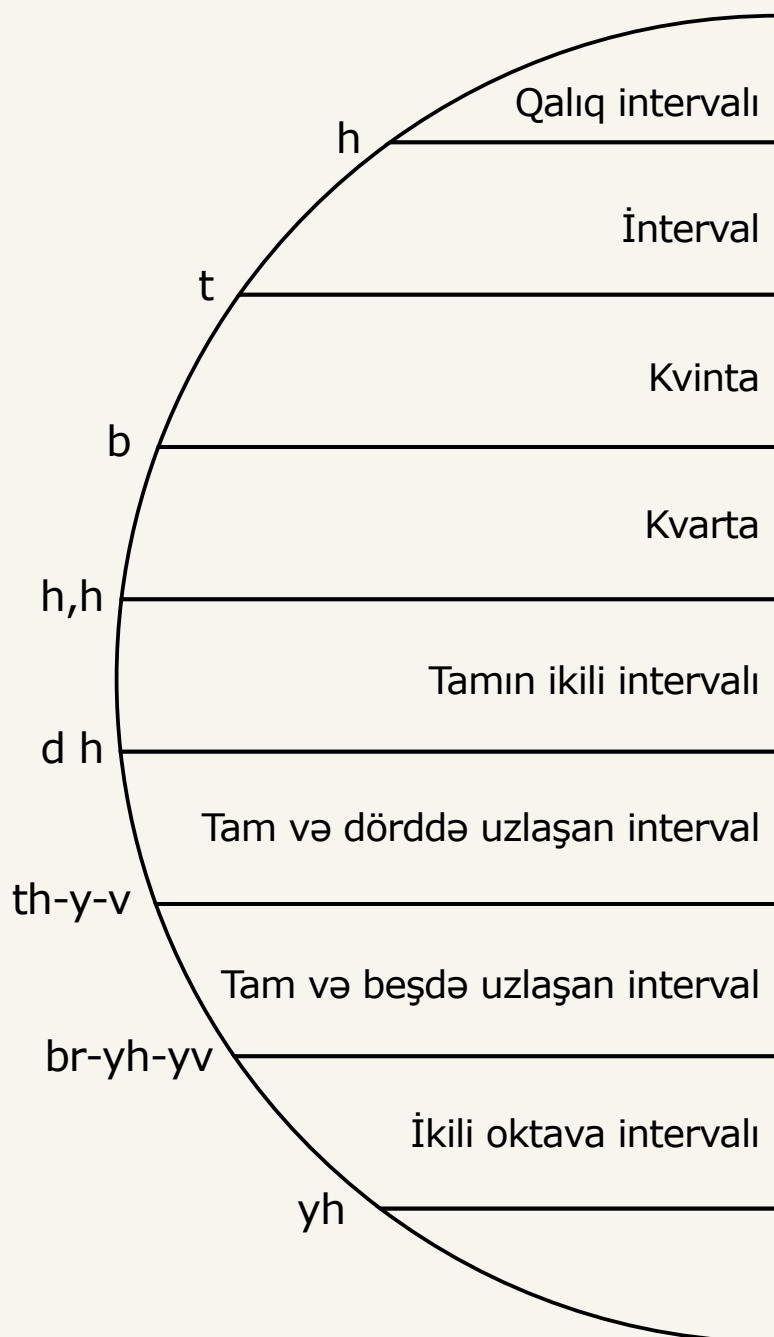
12 Bü`di zil-xəms – kvarta

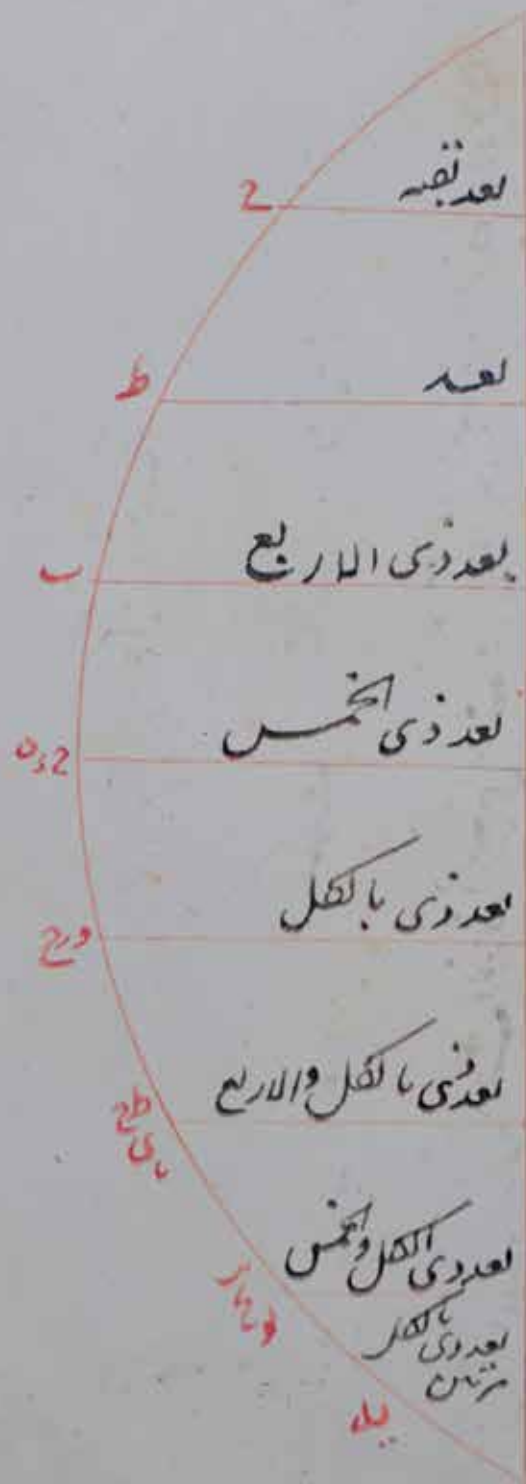
13 Bü`d əlləzi bilküll vəlxəms – tam və beşdə uzlaşan interval

14 Bü`d əlləzi bilküll mərrətəyn – ikili oktava intervalı

15 Səkkizinci interval verilməyib.

Doqquzlu intervalları bu şəkildə veririk ki, onu təsəvvür etmək asan olsun:

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Pərdələr¹ haqqında

Musiqi elminin əsası on iki pərdədən və “avazə” adlanan altı şöbədən ibarətdir. Qalanı tərkiblərdir. Musiqi bölmələri bu on iki pərdə və altı şöbədən kənara çıxmır. Pərdələrin adları bunlardır: Üşşaq, Nəva, Busəlik, Rast, Hüseyini, Rəhavi, Hicazi, Zəngülə, Əraq, İsfəhan, Zirəfkənd, Büzürg.

Üşşaq birinci dairədir, Nəva on dördüncü². Qalan dövrlər biri digəri ilə “mütənafir” olar və ola bilər ki, həmin səslərdən yaratsınlar.

Həmçinin ustadlar 84 dairə müəyyən ediblər ki, bunlardan bəziləri mülayim³, bəziləri isə mütənafirdir. Uyuşmayanların uyğunsuzluqları zahir ola da bilər, olmaya da bilər. Onların uyğunsuzluğu zahir olmayanda, o dairənin nəğmələrinin nöqsanlı olmasına səbəb olar. Mülayim olduqda isə, ədədlərin nisbəti nəğmələrin ədədlərindən az olmaz.

Qədim musiqiçilər pərdələri Rastdan başlayıblar. Bəziləri isə Zəngülədən hesab ediblər. İsfəhanı “Müxalif”, Kuçiki “Müxalifək” və Büzürgü “Müxalifi-Rast” adlandırılıblar. Lakin arada olan bu ixtilaf sözdən başqa bir şey deyil.

Bütün pərdələr dörd nəğmədən az və səkkiz nəğmədən çox olmaz. Lakin son dövrün musiqiçiləri dörd pərdəyə – Əraq, İsfəhan, Zirəfkəndi-Kuçik və Büzürgə daha bir nəğmə əlavə ediblər. Bu, gözəl yeniliklərdəndir. Qalanı səkkiz nəğmədir və dördədən az olmaz. Səbəbi budur ki, birinci nəğməni odla, ikincisini hava ilə, üçüncüsünü su ilə, dördüncüsünü isə torpaqla müqayisə ediblər. Daha sonra birinci nəğməni nöqtə ilə, ikincisini xətlə, üçüncüsünü səthlə, dördüncüsünü cismlə müqayisə ediblər. Bu da ona görədir ki, dörd nəğmə təbiətin dörd ünsürünə uyğun gəlir. Ustadların üç nəğmədə fikirləri üst-üstə düşür.

1 Pərdə – muğam

2 Mətdə Üşşaq və Nəvadan başqa digərlərinin hansı dairədə olması qeyd olunmamışdır.

3 Mülayim – həmahəng

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Avazlar¹ haqqında

Bunlara şöbə də deyirlər: 1) Güvəşt; 2) Gərdaniyə; 3) Novruzmayə; 4) Səlmək; 5) Şəhnaz; 6) Kürdayinə (?). Bunların hər ikisi İsfahandan çıxıb. Səlmək Zəngüləndir, Novruz Hüseynidəndir. Bu avazəni (şöbəni) on iki pərdədən çıxarıblar. Pərdə və şöbənin arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, hər avazənin ifa müddəti dörd nəğmədən az və ya çox olmamalıdır. Lakin tərkiblərin dörd nəğmədən artıq çoxalma imkanları var. Mühəyyər, Nəhüft, Hicaz və Kürdayinə (?) və s. kimi şöbələrin adları arasında olan ixtilaf bir istilafın müxtəlif cür işlədilməsi səbəbindən olmuşdur. Mənada isə ixtilaf yoxdur. Bu altı avazə 360 avazənin² arasından seçilmişdir.

BEŞİNCİ FƏSİL

Pərdələrin bürclərə nisbət verilməsi haqqında

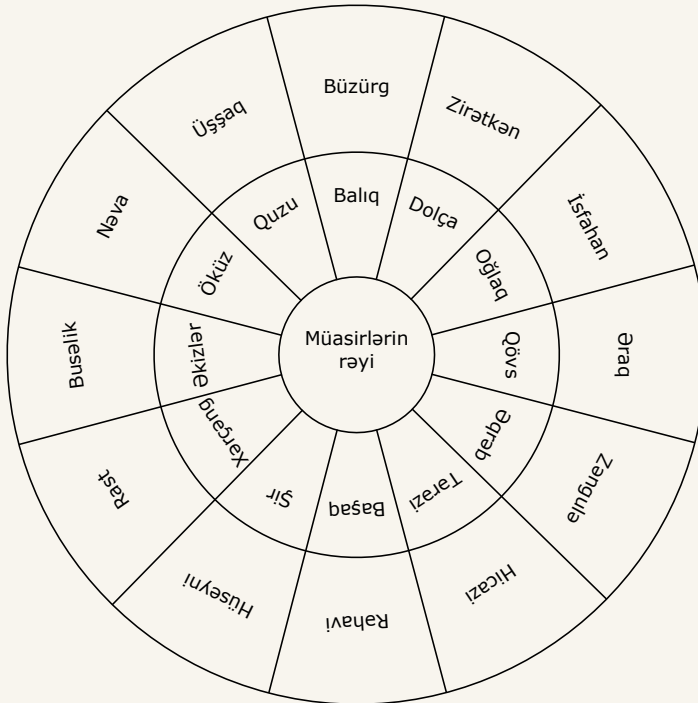
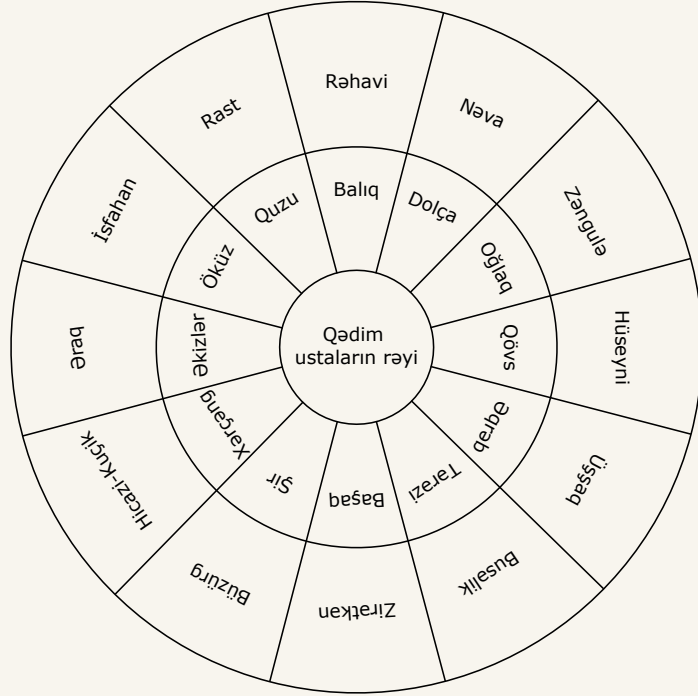
Qədim hükəmaların³ bəziləri başlanğıcı Rastdan hesab ediblər. Müasir musiqiçilər isə Üşşaqdan biliblər. Bizim zəmanəmizdə sonuncuların fikri daha münasibdir. Ondan ötrü ki, hər qərinənin müxtəlif zamanları var. Qədim hükəmaların bu hökmü daha yaxşı bilmələrinə baxmayaraq, müasir hükəmaların fikri bizim üçün daha münasibdir. Bu səbəbdən biz keçmiş və müasir hükəmaların fikirləri əsasında iki dairə⁴ çəkdik ki, daha anlaşılıqlı olsun. Ən yaxşısını Allah bilir.

1 Avaz – səs, mahnı, melodiya

2 Klassik Şərq musiqisində bir ildə olan günlərin sayına əsasən yaradılmış melodiylar toplusu nəzərdə tutulur.

3 Hükəmaların – hikmət sahiblərinin

4 Bax: dairələr, səh. 26

ALTINCI FƏSİL

Pərdələrin yeddi planetə nisbət verilməsi haqqında

Bil ki, yeddi planetin hər biri bir pərdəyə məxsusdur. Bu barədə iki fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə Zəngülə və Nəva Zühələ¹, Rast, Hüseyini və Rəhavi Müştəriyə², Rast və Üşşaq Mərrixə³, Busəlik və İsfəhan Zöhrəyə⁴, Əraq və Hicazi Ütaridə⁵, Kuçuk Aya, Büzürg Günəşə məxsusdur.

Müasir musiqi bilicilərinin fikrincə isə, Hüseyini Günəşə, Rast Aya, İsfəhan və Zirəfkəndi-kuçuk Zühələ, Nəva və Hicazi Zöhrəyə, Busəlik və Rəhavi Ütaridə, Müştəriyə, Mərrixə mənsubdur⁶.

Belə məlum olur ki, hər bir iqlimin sakinləri müxtəlif planetlərə məxsusdur. Həmçinin onların ölkələrini və talelərini nəzərə alsaq, o sakinlərin meylinin müxtəlif olduğunu görürük. Kimin taleyi hansı bürcdədirsə, həmin pərdədə də ifa olunmalıdır. Bu da riyaziyyat elminə bağlı bir məsələdir.

YEDDİNCİ FƏSİL

Pərdələrin bir-birindən çıxarılması haqqında

Əgər Rastın əvvəlinci nəğməsindən başlayaraq Nəvadə mənzil edilsə, Üşşaq olar. Əgər nəğməni Nəvanın əvvəlindən götürüb Üşşaqda mənzil edilsə, buna Nəva deyirlər. Əgər Nəvanın əvvəlindən başlayıb Nəvanın əvvəlində də mənzil edilsə, Busəlik adlanır. Əgər Rastın əvvəlinci nəğməsindən başlayaraq Dügah, Segah, Çahargah, Pəncgah və Gərdaniyəyə yetişib və yenə ora qayıdaraq Rastın əvvəlinci nəğməsində mənzil edilsə, Rast deyilər. Əgər Rastın ikinci nəğməsindən başlayaraq mənzil Rastda edilsə, Dügah adlanır. Əgər mənzil İsfahanda edilmiş olsa, Dügahi-İsfahan deyilər. Əgər mənzil Rəhavidə edilmiş olsa, Dügahi-Rəhavi adlanır. Əgər Hicazda mənzil edilsə, Dügahi-Hicaz deyilər. Əgər Dügahda edilmiş olsa, Dügahi-Sərf (?) adlanır. Əgər Rastın üçüncü nəğməsindən başlayıb Rastda mənzil edilsə, Segah deyilər. Əgər Üşşaqda mənzil edilsə, Zabul deyilər. Əgər Əraqda mənzil edilsə, Rəvi-Əraq adlanır. Əgər Segahda mənzil edilsə, Mübərriqə deyilər. Əgər Rastın dördüncü nəğməsini götürüb Rastda mənzil edilsə, Çahargah

1 Zühəl – Saturn

2 Müştəri – Yupiter

3 Mərrix – Mars

4 Zöhrə – Venera

5 Ütarid – Merkuri

6 Mətdə Müştəri və Mərrixə aid edilən pərdələr verilməmişdir.

deyilər. Əgər mənzil Dügahda edilsə, Rəkb deyilər. Əgər mənzil Mayədə edilsə, Mayəyə qarışmış Çahargah adlanır. Əgər mənzil Hicazidə edilsə, Hicaziyə qarışmış Çahargah deyilər. Əgər Rastın beşinci nəğməsindən başlayıb Rastda mənzil edilsə, Pəncgah adlanır. Əgər mənzil Üşşaqda edilsə, Təbrizi deyilər. Əgər Rastın səkkizinci nəğməsindən götürüb mənzil Rastda edilsə, Gərdaniyə adlanır. Onun məcmusu Çahargahda olar. Əgər nəğmənin əvvəli Gərdanidən başlasa və Üşşaqda mənzil edilsə, azərbaycanlılar və iraqqlılar ona Pəhləvi deyərlər. Əgər Büzürgdə mənzil edilsə, Səlmək deyərlər. Əgər Zabdada mənzil edilsə, Zabulla qarışıq Çahargah adlanır. Əgər Nəvanın əvvəlinci nəğməsindən başlayaraq Novruza güzər edib Dügahda mənzil edilsə, Hüseyini adlanır. Əgər Rəhavidə mənzil edilsə, Rəhaviyə qarışıq Hüseyini deyilər. Əgər mənzil İsfahanda edilsə, İsfahanla qarışıq Hüseyini adlanır. Əgər Zəngulənin əsasında götürülsə, Rəhavi olar. Əgər Rəhavinin əvvəlinci nəğməsindən başlayıb Hicazidə dayanaraq yenə də Rəhavinin əvvəlində mənzil edilsə, Zəngulə olar. Əgər Zəngulədən başlayıb Rəhavidə mənzil edilsə, Hümayun deyilər. Əgər Kuçikdən dörd nəğmə ifa edib bir başqa nəğmə ilə Nəvada mənzil edilsə, Mayə adlanır. Əgər Segahın əvvəlinci nəğməsini götürüb Əraqa gedilsə və yenə də Segahın əvvəlinə qayıdılsa, Güvəşt deyilər. Əgər Əraqın əvvəlinci nəğməsindən başlayıb Hicaza gedilsə, Müxalifəkdən keçib yenə ona qayıdıb Əraqda mənzil edilsə, Əraq, əgər Hicazidə mənzil edilsə, Üzzal adlanır. Əgər Təbrizi Mayəyə gətirilsə, İsfahan olar. Əgər Müxalifəkin əvvəlinci nəğməsindən götürüb Həsara yaxınlaşıb yenə Müxalifdə mənzil edilsə, Müxalifək deyilər. Əgər Həsardan başlayıb Müxalifdə mənzil edilsə, Həsar deyilər. Müxalif arası kəsilmədən ifa edilsə, Şəhnaz deyilər. Gərdaniyə, Çahargah, Şəhnaz və Müxalifəkdə olduğu kimi əgər Hicazinin dörd nəğməsinə bir dənə də əlavə edilsə, Üzzal deyilər. Əgər daha üç nəğmə artırılsa Nəhüft, dörd nəğmə də əlavə edilsə, Nəhüft deyilər. Nəhüftün məcmusu Novruzun və Hicazinin dörd nəğməsidir. Əgər Nəhüftün əvvəlinci nəğməsindən götürüb Hüseyiniyə keçilsə və Novruzda mənzil edilsə, Mühəyyər deyilər. Novruz onların ikisindən ibarətdir. Dörd nəğmə uca səsdə və dörd nəğmə aşağı (bas) səsdə. Əgər Müxalifəkdən götürüb, Hicaza güzər edib Əraqda mənzil edilsə, Büzürg adlanır. Tərkiblərin sonu yoxdur ki, müəllif yazsın, öyrənmək istəyənlər öyrənə bilsinlər.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Üsul¹ ritmlərinin öyrənilməsi haqqında

Ərəblərin bu sənət əhlindən olan məşhur şəxsiyyətlərinin fikrincə, zərbələrin (ritm) dövrələri altıdır: birinci səqil, ikinci səqil, xəfif-səqil, rəməl, xəfif, məzəh (?). Bu barədə çox danışmaq olar. Amma bir-iki kəlmə kifayət edər. Səqilin dövrəsi iyirmi dörd zərbdir. Xəfif ritminin dövrəsi on altı zərbdir. Rəməl ritminin dövrəsi on bir zərbdir. Türki zərb ritminin dövrəsi altı zərbdir. Faxtəzərb ritminin dövrəsi beş zərbdir. Ritmin daxil olma tərtibi üçdür: “məəl-üsul”, “qəbləl-üsul”, “bə`dəl-üsul”.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Hər bir şəxs üçün hansı zərbin vurulmasının lazım olması haqqında

Bu, bir zərb, iki zərb və üç zərbdən ibarətdir. Yaşlı adamların qarşısında bir zərb vurulmalıdır. Ona görə ki, onların zamanları keçmişdir. Gənclərin qarşısında iki zərb vurulmalıdır, çünki onların iki zərbləri var. Bu da orta olmalıdır, səqillə xəfif arasında. Uşaqların qarşısında üç zərb vurulmalıdır, çünki onlar üç zərbi sevrələr. Zərblə üsulun (ritm) arasında fərq odur ki, o bəzən yubanır. Əbu Əli Sina buyurmuşdur: Nəbzədə musiqi təbiəti mövcuddur. Belə ki, musiqi sənəti nəğmələrlə bütövləşir. Onların arasındakı nisbət ritmlərin ağırlıq və şiddətlərinin zamanı miqdarıncadır ki, bunlar nəqəratın² içərisində həll olur. Nəbz də sevdiyi zamanlara nisbətən, sürət və ardıcılığına nisbətən ritmdir. Onun halının qüvvət və zəiflik miqdarının nisbəti yazılmış nisbətdədir.

1 Klassik Şərq musiqisində on yeddi əsas ahəng

2 Nəqəratın – notların

ONUNCU FƏSİL

Pərdələri çoxaldıb yumşaltmaq haqqında

Əgər Rastın pərdəsi çoxaldılarsa, Üşşaq olar. Əgər Üşşaq çoxaldılarsa, Kuçik olar. Zirəfkəndi-kuçik çoxaldılarsa, Zirəfkəndi-Büzürg olar. Zirəfkəndi-Büzürg çoxaldılarsa Mayə, yumşaq götürülsə, Nəva olar. Əgər Nəva yumşaq tutulsa, Hüseyini olar. Hüseyini yumşaldılarsa Hicazi olar. Təbrizi Mayə tutularsa, İsfahan olar. İsfahan yumşaq tutulsa, Hicazi olar. Əgər yumşaq Hicazi tutulsa, Zəngülə olar. Nəhavəndin əsli tutulsa, Busəlik olar. Hələlik on iki muğamın ifası bu minvalladır.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Çalğı alətlərinin öyrənilməsi haqqında

Çalğı alətlərinin anası uddur. Musiqi elmini bilmək udu bilməkdən asılıdır. Udu bir dinar olaraq götürüblər. Səbəbi odur ki, bu elmdə tələb olunan udda hasil olar və tələb olunan tam və kamil olar. Hesab əhli¹ 6 rəqəmini tam ədəd hesab edirlər. Bu da bir dinardır. 6-dan başqa heç bir ədədə kamil və tam demək olmaz. Məsələn, 6 birdir, 2 onun $1/3$ -dir və 3 onun yarısıdır. Bu 6-nın məcmusudur. 6-dan başqa istənilən ədəd olsa, onun səhihi götürülsə ya artıq olar, ya naqis. Dəf və zəmr² İraq nayından³ ibarətdir. Bu sənətin əhli tam olmayan başqa çalğı alətlərinin qarşısında bir dinar götürmüşlər.

1 Hesab əhli – riyaziyyatçılar

2 Zəmr – nəfəsli musiqi aləti neyin bir növü

3 Nay – nəfəsli musiqi aləti neyin bir növü

ON İKİNCİ FƏSİL

Pərdələrdə ifa etməyin münasib vaxtda olmasının öyrənilməsi haqqında

Ustadlar bu barədə çoxlu fikirlər söyləmişlər. Onlardan bəzilərinin fikrincə, münasib saat o vaxtdır ki, həmin saatda olan planetin vaxtında o pərdə ifa edilsin. Buna riayət etmək vacibdir. Bu pərdələrin əksəriyyəti hərarətin və şücaətin əmələ gəlməsinə səbəb olduğundan elə bir gündə ifa olunmalıdır ki, o günlə münasib gəlsin. Tərtibləri gecə ifa etmək lazımdır ki, ona münasib olsun. Belə zikr edirlər ki, məsələn, günəş çıxdıqda Hicazi pərdəsini, səhər vaxtı Əraq pərdəsini, əgər günün yarısıdırsa, iki namazın arasında Zirəfkəndi-kuçik, o biri namazda Busəlik, Günəş saraldıqda Üşşaq, şam namazında Zəngulə, xüftən¹ namazında İsfahan, gecənin iki dangında (1/6-də) Zirəfkənd, gecə yarı və sübh Rəhavi, hava işıqlananda Hüseyni ifa etmək münasib olar. Beləliklə, insana şadlıq bəxş edən, onu şücaətli edən avazələr gərək gündüz ifa olunsun. Yuxu gətirən, tərtibli avazələr isə gərək gecə ifa olunsun.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Hər zümrə üçün hansı pərdənin münasib olması haqqında

Müasir ustadların fikrincə, sultanların və məliklərin qarşısında Hüseyni, şeyxlərin, kəndlilərin, kürdlərin, guşənişinlərin qarşısında İsfahan və Zirəfkəndi-kuçik, vəzirlərin, əyan-əşrəfin, üləma və qazıların qarşısında Əraq və Zirəfkəndi-Büzürg, əmirərin, türklərin, hərbcilərin qarşısında Üşşaq və Zəngulə, xatunların, mütrüblərin və saqqalsızların qarşısında Nəva və Hicazi, mühəndislərin, tələbələrin və qələm əhlinin qarşısında Busəlik və Rəhavi, avamların qarşısında isə bu on iki pərdədən kənara çıxmayan hər bir avazəni ifa etmək olar. Əgər müxtəlif avazlar işlətmək istənilsə, gərək o pərdəyə münasib olan avazədən istifadə edilsin. Yazılanlar nəzərə alınmalı və onun şərtlərinə riayət olunmalıdır.

Qədim ustad və hükəmaların fikrincə isə, məliklərin və sultanların qarşısında Büzürg, şeyxlərin, kəndlilərin, kürdlərin və qazilərin qarşısında Hüseyni və Rəhavi, əmirlərin, türklərin və hərbcilərin qarşısında Rast və Üşşaq, xatunların və mütrüblərin Busəlik, tələbələrin, mühəndis və qələm əhlinin qarşısında Əraq və Hicazi, avam insanların qarşısında Zirəfkəndi-kuçik və münasib olan bütün avazları ifa etmək olar.

¹ Xüftən – yatmaq

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Haftənin hər gecə-gündüzünün hansı pərdəyə münasib olması və pərdələrin dörd fəslə nisbəti haqqında

Hər gecə-gündüzü bir planetə nisbət veriblər. Belə ki, yekşənbə (bazar günü) Hüseyni, düşənbənin gecəsi (bazar ertəsi) Əraq və Zirəfkəndi-büzürg, düşənbənin gündüzü Rast, seşənbənin gecəsi (çərşənbə axşamı) Nəva və Hicazi, gündüzü Üşşaq və Zəngulə, çərşənbənin gecəsi İsfahan və Zirəfkəndi-kuçik, gündüzü Busəlik və Rəhavi, pəncşənbənin gecəsi (cümə axşamı) Hüseyni, gündüzü Əraq və Zirəfkəndi-büzürg, adınənin (cümə) gecəsi Rast, gündüzü Nəva və Hicazi, şənbənin gecəsi Üşşaq və Zəngulə, gündüzü İsfahan və Zirəfkəndi-kuçik, yekşənbənin gecəsi (bazar günü) Busəlik və Rəhavi. Bununla da avazlar pərdələri qorumuş olur.

On iki pərdəni on iki bürcə nisbət verən kimi dörd fəslə də bölürlər. Üç pərdə bahardır, üç pərdə yay, üç pərdə payız və üç pərdə qış. Üşşaq, Nəva, Busəlik – bahar, Rast, Hüseyni, Rəhavi – yay, Hicazi, Zəngulə və Əraq – payız, İsfahan, Zirəfkəndi-kuçik və Büzürg – qışdır. Üşşaq baharın əvvəlidir, Nəva ortası, Busəlik axırıdır. Bu münvalla sona qədər müqayisə etmək olar.

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Pərdələrin yeddi iqlimə nisbət verilməsi haqqında

Hər bir şəhər və ayrı-ayrı iqlimlərin (ölkə, bölgə, şəhər) özünə münasib avazə və pərdələri qəbul edilmişdir. Birinci iqlim: Sərəndib, Sumənat, Hind okeanının sahilləri, Həbəş, Zəngibar, Sən`a, Ədən və Omandır. Müasir ustadların fikrincə, bu iqlimlərin sakinləri üçün Zirəfkəndi-kuçik və İsfahan daha münasib olar. Amma qədim ustadlar Zənguləni münasib görmüşlər. İkinci iqlim: Məkkə, Mədinə, Taif, Yəməmə, Qətif, Hisar, Çin və Hürmüzdən ibarətdir. Bu iqlimin sakinləri üçün Hüseyini daha münasibdir. Amma müasir ustadların fikrincə, Zirəfkəndi-büzürg daha münasibdir. Üçüncü iqlim: Beytül-müqəddəs, Qəstin, Əqlan, Qənaziyyə, Təbəriyyə, Trablus, Dəməşq, Qirvan, İskəndəriyyə, Misir, Dəmyat, Əskər, Əhvaz, Kufə, Bağdad, Bəsrə, Firuzabad, Şiraz, Yəzd, İsfahan, Şəhrəzur, Ton, Təbəş, Gilək, Miya, Sərcan, Məginabad, Mədinə, Ərgənc, Multan. Bu iqlimin sakinləri üçün Busəlik, Rəhavi daha münasibdir. Bu müasirlərin fikridir. Qədim ustadların fikrincə isə, Əraq və Hicazi daha münasibdir. Dördüncü iqlim: Malatya, Əntakiyyə, Əlib, Tərsus, Bəəlbək, Azərbaycan, Həran, Rəqə, Nardin, İanə, Mosul, Ərdəbil, Səncar, Ərcis, Səlmas, Xoy, Mərənd, Naxçıvan, Təbriz, Mərağə, Ədcan, Siyahkuh, Həlvan, Şəhrud, Nəhavənd, Sultaniyyə, Əbhər, Həmədan, Kərx, Savə, Qəzvin, Abə, Qum, Kaşan, Rey, Xarəzm, Ələmut, Taliqan, Dilman, Amül, Sari, Əstərabad, Səmnan, Damğan, Bistam, Səbzəvar, Əsfərayin, Nişabur, Tus, Tərşiz, Ton, Herat, Sərxəs, Faryab, Bəlx, Qubadyan, Bədəxşan, Kəşmir. Bu iqlimin sakinləri üçün Əraq, Zirəfkəndi-büzürg münasibdir. Amma qədim ustadların fikrincə, Hüseyini və Rəhavi münasibdir. Beşinci iqlim: Rumiyyəyi-kübra, Makedonya, Əmudiyyə, Konya, Qeysəriyyə, Sivas, Ərzənərrum, Səmat, Əflat, Alan, Muğan, Bərdə, Səmkur, Məhmudabad, Beyləqan, Bakı, Şirvan, Şamaxı, Rus, Xarəzm, Gürgənc, Dəran, Buxara, Səmərqənd, Nəsəf, Kiş, Xocənd. Müasirlərin fikrincə, bu iqlimlərin sakinləri üçün Nəva və Hicazi daha münasibdir. Qədim ustadların fikrincə isə, Busəlik və İsfahan münasibdir. Altıncı iqlim: Qəstəntiniyyə, Alan, Bolğar, Təraz, Kaşğar, Əlmani, Cənalığ, Bişbalığ, Qəraqırım, bu iqlimlərin sakinləri üçün Rast münasibdir. Amma qədim ustadların fikrinə görə isə, Zirəfkənd¹.

1 Yeddinci iqlim verilməmişdir

Xatimə

Şəddlərdən hər birinin əsasında müəyyən təsir qüvvəsi var və onların təsiri müxtəlif cür olur. Bəzisi yalvarış və yardım istəmə, bəzisi şücaət, bəzisi isə şadlıq gətirən olur. Bunlar üç pərdədir: Üşşaq, Nəva, Busəlik. Bu pərdələr türklərin, həbəşlərin, zəncilərin və guşənişinlərin təbiətinə uyğun gəlir. Rast, Novruz, Əraq, İsfahan nəfsə şadlıq verər, lətif, ləzzətli şadlıq. Amma Büzürg, Rəhavi, Zirəfkənd və Hüseyini, bunların təsiri nəfslərdə bir növ kədər və məstlik yaradar. Buna görə hər pərdəyə münasib şeir ifa olunmalıdır. Məsələn, Zirəfkəndə və Rəhavidə elə bir beyt deyilməlidir ki, hüznə münasib olmalıdır. Nəinki elə bir beyt ifa olunsun ki, fərəh və şadlıq gətirsin. Rast və Novruzda büsata münasib şeir deyilməlidir. Şadlıq büsətində bir az da şadlıq və fərəhi artırmaq üçün elə şeir deyilməlidir ki, şadlığı artırsın və ya əksinə hüzn büsətində elə bir şeir deyilməlidir ki, nəfslərə hüzn versin.

Fars dilindən tərcümə edən və şərhlərin müəllifi:

Hacı Mustafa MAİLOĞLU

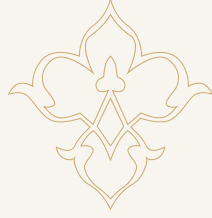
Redaktor:

Möhsün NAĞISOYLU,
filologiya elmləri doktoru

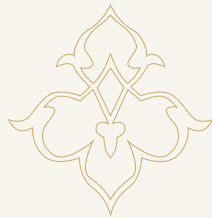
Elmi məsləhətçi:

Paşa KƏRİMOV,
filologiya elmləri doktoru

“Risalə dər musiqi” adlı risalə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda A-232 şifri altında saxlanılan məcmuənin 16a-19b səhifələrindədir. Naməlum müəllif tərəfindən yazılan risalə musiqidən bəhs edir. Risalənin təxminən XVI əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir.

MUSIQI RİSALƏSİ

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Bil ki, Məsih¹ darüştəfasının² müğənniləri dövrləri³ 12 bürcə qarşılaşdıraraq tərtib etmişlər. Heyət⁴, fəlsəfə, tibb, nücum və başqa elmlər kimi fələkin 12 bürcü ilə qarşılaşdıraraq on iki hissəyə bölmüş, onlara nisbət verərək 12 muğam adını qoymuşlar. Kainat yeddi planetlə və ulduzlarla zinətlənib nurlandığı kimi 12 muğamı da yeddi qismə bölərək zinət vermiş və onu yeddi “avazə”⁵ adlandırmışlar. Planetlər və ulduzlar varlıq aləminin əsasını təşkil edirlər. Təbiətdə olan dörd ünsür isə onun budaq və şöbələridir. Buna görə dövrlərin tərkiblərini dörd yerə bölüb təbiətin dörd ünsürünə nisbət veriblər və onu dörd şöbə ilə möhkəmləndiriblər. Dövrlərin qalan tərkib və şöbələri bu dörd ünsürdən əmələ gəlmişdir.

Bil ki, musiqi elminin 12 muğamı 12 bürcə, 7 avazəsi yeddi planetə, 24 şöbəsi isə 24 saata, yəni bir gecə-gündüzə nisbət verilərək tərtib edilmişdir.

Bil ki, kainatın əsası fələklərdən, ulduzlardan və dörd ünsürdən ibarətdir. Bunlar da öz növbəsində 24 saatla birləşirlər. 12 muğam, 7 avazə və 24 şöbənin tərtibi və onlara verilən adlar bunlardır: Üşşaq, Rast, Busəlik, Kuçik, Əraq, Büzürg, Zəngulə, Hicazi, Hüseyini, Rəhavi, İsfəhan, Nəva. 7 avazəyə verilən adlar: Güvəşt, Səlmək, Novruz, Şəhnaz, Mayə, Gərdaniyə və Həsar.

24 şöbənin mənsubiyyəti və 7 avazənin hansı muğamdan olması haqqında

Bil ki, Rast və Hüseyini bürcündən Gərdaniyə yaranır, Hüseyini və Rəhavi tərkibindən Güvəşt, Zəngulə və Hicazidən Novruz, Büzürg və Busəlikdən Şəhnaz, Nəvadan Mayə, Üşşaq və Əraqdan Səlmək.

24 şöbənin tərkiblərinə verilən adlar bunlardır: Bəstə-nigar, Bəsteyi-İsfəhan, İsfəhanək, Zirkeş-Xavəran Zirkeş-Əşiranla işlənir. Müxalif, Hicaz, Rahətül-ərvah Nəvayi-Əşiranla, Əraq Mayeyi-Segahla, Üşşaq, Mayeyi-Əraq Mübərriqə ilə, Novruz Nəvayi-Əşiran və Əraqqla, Novruz Zirəfkəni-Büzürg və Nişaburəklə həmahəng və uyğun gəlir. Novruzi-Əcəm Gərdaniyə ilə uyğun gəlir. Busəlik, Hüseyini Əraqqla, Sipehri-Hüseyini, Əcəm Əraqqla həmahəng gəlir. Hümayun, Nəhüft, Həsarək, Büzürg, Hicaz və Əcəm biri digəri ilə uyğun gəlir.

1 Məsih – İsa peyğəmbər

2 Darüştəfasının – xəstəxanasının

3 Dövrləri – dairələri, muğamları

4 Heyət – astronomiya

5 Avazə – avaz, ton

Səkkiz tərkibin hansı tərkiblərdən yaranması haqqında

... budur ki, Rastdan başlayaraq Rastdan Pəncgaha bağlanmış olsun. İsfahan budur ki, İsfahanda əsası qoyulsun və Segahın mənzilində qərar tutmuş olsun. İsfahanək budur ki, İsfahandan başlansın və Əcəmin mənzilinə enərək orada qərar tutsun. Zirkeş-Xavəran budur ki, Hüseynidən başlansın, Rəhavinin xanəsinə düşsün və orada qərar tutsun. Hicazi budur ki, Hüseynidən başlansın və ensin Rastın xanəsinə, orada yerləşsin. Müxalifi-Hicaz budur ki, Əcəmdən başlansın, ensin Rəhavinin mənzilinə və orada yerləşsin. Rahətül-ərvah budur ki, tərtiblə Segahdan başlansın, Əraqın xanəsinə enmiş olsun. Nəvayi-Əşirən budur ki, Nəvada əsasını qoysun və ensin-Ruminin xanəsinə və orada qərar tutsun. Əraq-muyə budur ki, Əraqda əsasını qoysun və ensin Hicaz-muyənin xanəsinə orada qərar tutaraq Üşşaqın xanəsində tamamlansın və ensin Karxanədə (?) qərar tutsun. Alt-mübərriqə (?) budur ki, Rastı tamamlayaraq qərar tutsun Muyənin xanəsində. Zəməzəm (?) budur ki, Novruzda əsası qoyulsun və Rəhavinin xanəsində qərar tutsun. Novruz-Rəhavi budur ki, Pəncgahda əsası qoyulsun və ensin Pəncgaha. Mürəkkəb Novruz budur ki, Pəncgahdan başlansın və Dügahın xanəsində qərar tutsun. Zirəfkəni-büzürg budur ki, Büzürgün xanəsində Segah etsin və Muyənin xanəsində qərar tutsun. Nəhavəndi-Rəvi budur ki, Hicazda əsası qoyulsun və Əcəmdə qərar tutsun. Gərdaniyə-nigar budur ki, Gərduniyədən başlansın və Muyənin xanəsində yerləşmiş olsun. Gərduniyyəyi-Busəlik budur ki, Gərduniyəni Busəlikin üzərindən başlasın, Təbrizidə qərar tutmuş olsun. Mühəyyər budur ki, Təbrizi-dügah üzərindən başlayaraq Hüseyni və Dügahın üzərinə enilsin və orada qərar tutulsun. Fərəhsay (?) budur ki, Çahargahdan başlanılsın və Dügahın xanəsinə enilsin. Rəvi-Əraq budur ki, Segahdan başlanılsın və Əraqa enmiş olsun. Sipiər budur ki, Mühəyyərdən başlanılsın Həsar və Zəngülənin üzərində qərar tutulsun. Hüseyni-Əcəm budur ki, Mühəyyər xanəsindən Hüseyniyə keçilsin və Əcəmin xanəsinə enmiş olsun. Əraq budur ki, Hüseyni xanəsindən başlanılsın və enilsin Hicaz xanəsində qərar tutulsun. Nəhavənd budur ki, Hicaz edərək Tərkibi-Hicazın altında qərar tutulsun ...-ni zəngülə edib Rəhaviyə enilsin. Həsarək budur ki, Hüseyni-Segahın üzərindən başlansın və enilsin İsfahan-Segah üzərində qərar tutulsun. Həsarək-Övc budur ki, Segah edilsin və enilsin Hicazın üzərində qərar tutulsun. Büzürg budur ki, Həsarəkin üzərindən enilsin və Büzürg məqamında qərar tutulsun. Çahargah-Əcəm budur ki, Çahargahdan başlayaraq enib Əcəmdə qərar tutulsun. Çahargah budur ki, Dügahdan başlansın və Əcəmdə qərar tutulsun. Nəhüft budur ki, Mühəyyərdən başlayıb Hicazidə qərar tutulsun. Zabil budur ki, Segahdan başlayıb Dügahda qərar tutulsun. Nişaburək budur

ki, Dügahdan başlansın və Mıyədə qərar tutulsun. Sərəndaz (?) budur ki, Çahargah, Büzürg, Hicazi, Mıyə, Pəncgah, Rəhavi, Nəhüft, Üzzal birlikdə ifa olunsun.

*Zərb nədir və hər zərbdən hansı zərblərin
yaranması haqqında*

Bil ki, zərbin əsası Səqildir. Ondan üç başqa zərb əmələ gəlir. Bərəfşani-türki, Zərbi-simai, Faxtəzərb, Sərəndaz, Çəharzərb, Buxari və Məri. Səbil əsas zərblərdən olub, ondan doqquz başqa zərb hasil olur: Zili-Qeysər, Zili-təvil, Çəharzərb, Şəddi-müxəmməs, Xəfif, Zərbçəhar, Zərbi-səqil.

Bil ki, ustadlar musiqini üç hissədən ibarət olaraq müəyyənləşdiriblər və hər birinə bir ad qoyublar. Birincisi “Qəbləl-üsul”, ikincisi “Məəl-üsul”, üçüncüsü “Bə`dəl-üsul”.

Şeir:

Əvvəl zərb vurular, məqamın ədədi səkkiz alınar,
Çəharşənbə, düşənbə rast məqamının üzərində olar.
Dörd şöbəyə qədər Hüseyni məqamında olar,
Dügahdan daha yuxarı gələr.
Mühəyyərlə Rast məqamı əzab-əziyyətlə əldə edilmiş xəzinədir,
Vacib qaydalar Pəncgahdadır, Hicazini bir ağac hesab et.
Segah və Həsarı da o ağacdən bil.
Əraq şadlığı artırar, gah məğlub olar, gah qalib.
Elə ki, tar Üşşaq pərdəsini tutdu, yarısını Zabilə, yarısını Övcə atdı,
Büzürg gəlib “fəthəki” sazladı, Humayun və Nəhüft o iki
pərdədə Kuçik məqamındadırlar.
Və bir-birinin ardınca gələrlər, arxalarında boş yer olmaz,
Nəva və Busəlik tar pərdəsindən Əşiran və Səbəyə səs verdilər.
İsfahan hər bir kəsi ağah etdi, Novruzu eşidən dərindən ah çəkdi,
Zəngulədən hamıya nəsib oldu, Çahargaha hamı ümid bağladı.
Novruza Rəhavi oldu ərəb adı,
Novruzi-Əcəm ürəklərdən aramı apardı,
Əsli bir olan iki Mərrix yerə endilər,
İndi gərək bunlar aşkar olsunlar...

Fars dilindən tərcümə edən və şərhlərin müəllifi:

Hacı Rauf ŞEYXZAMANLI

Redaktor:

Nəsib GÖYÜŞOV,
filologiya elmləri doktoru

Elmi məsləhətçi:

Paşa KƏRİMOV,
filologiya elmləri doktoru

Təqdim olunan əsər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində B-5006 şifri altında saxlanılan əlyazmanın əsasında hazırlanmışdır. "Risalə dər musiqi" əsərinin müəllifi haqqında məlumatı əsasən mətnin özündən əldə etmək mümkün olmuşdur. Əmirxan Kövkəbi Gürci Səfəvilər dövründə Gürcüstandan İrana köçürülmüş sakinlərdən biri olub. İranda gənc yaşlarında Kövkəbi təxəllüsü ilə şeir yazmış, sonradan isə Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin sarayında mütrib olmuşdur. "Risalə dər musiqi"-ni 1696-cı ildə ömrünün ahıl çağında, 78 yaşında İsfahan şəhərində tamamlamışdır. Tərcümə zamanı istifadə edilən mətn 1789-cu ildə naməlum katib tərəfindən köçürülmüşdür. Risalənin əlimizdə olan nüsxəsi dörd kiçik müstəqil hissədən ibarətdir. Burada ardıcılığın pozulması və çoxlu boşluqların olması (tərcümədə həmin yerlər sual işarəsi və ya nöqtələrlə işarələnmişdir) mətni naqis kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

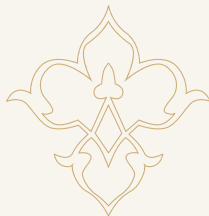
Birinci hissə Şah Sultan Hüseynə ithaf olunmuş şeirlə başlayır, qalan mətn isə muğamın ayrı-ayrı növlərinə xas olan ritmləri bildirən xüsusi düsturlardan və həmin ritmlər üstündə məşhur şairlərin, o cümlədən müəllifin özünün də fars dilində yazdığı şeir parçalarından ibarətdir. Nəzm nümunələrinin tərcüməsi zamanı ritmin özəlliklərinə riayət etməyin mümkünsüzlüyü bu hissənin hazırkı nəşrdə yer almamasına səbəb olmuşdur.

"Risaleyi-nəğəmat" ("Nəğmələr haqqında risalə") adlı ikinci hissə musiqiyə həsr olunmuş 79 beytlik bir nəzm əsəridir. Nəşrdə onun tərcüməsi bütövlükdə öz əksini tapmışdır.

Musiqiyə demək olar ki, heç bir aidiyyəti olmayan, xalis nət şəklində yazılmış üçüncü hissənin müasir oxucu üçün maraq kəsb etməyəcəyi nəzərə alınaraq nəşrdə verilməmişdir.

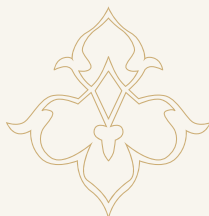
Nəhayət, dördüncü və ən əhəmiyyətli hissə müqəddiməni, 15 babı və xatiməni ehtiva edən, içində musiqi nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərindən bəhs olunan "Risalə dər musiqi"dir. Nəşrdə bu hissənin tərcüməsi ixtisarsız verilmişdir.

Əmirxan Kövkəbi Gürci

MUSIQI
HAQQINDA
RİSALƏ

(İxtisarla tərcümə olunmuşdur)

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Dünyanın şahənşahı, dinin himayədarı,
Yəqin sahiblərinin yolgöstərəni və qibləsi,
İranın səmasındakı günəşin eyni,
Əliyyi-İmranın tutduğu doğru yolun davamçısı,
Mustafa çəmənində cavan ağac,
Şah Sultan Hüseyin Səfəvidən
Bütün sözlərim eyş-işrətdəndir,
Bütün sözlərim kef ilə ləzzətdəndir.

*Hər bir nəğmənin haradan əmələ gəlməsini öyrənmək üçün
qulamların ən kiçiyi Əmirxanın bu münasib vaxtda
yazdığı risalə*

Dünyanın şahənşahından fərman gələndə¹
Səltənətin mərkəzi İsfahan idi.
Dünyanın şahənşahı sultan Hüseyin şahın
Fərmanına Allahın lütfü ilə rəva verildi.
O, şah olacaq, dünya qaldıqca,
Ay, günəş, yer və göy olduqca.
O, həmişə yağılara qalib gələcək,
Düşmənin kökünü yerdən çıxardacaq.
Öz qulamlarına əmr verdi ki,
Tənburdan, neydən, bərbətdən və uddan
Bir-bir nəğmələr ortaya gətirəcəyəm
Və xalqı bunlar barədə məlumatlandıracağam.
Mən ən kiçik bəndələrdən biriyəm və
Bunları onun bəndələrinin ərzinə çatdırıram.
Ay cism ilə can, altı avaz olub,
Sən avazı nəğmələrin anası kimi tanı.
Hər birindən iki muğam üzə çıxır,
İstər-istəməz on iki muğam nəğməsi əmələ gəlir.
İndi hər birinin balası kim olduğunu deyəcəyəm ki,
Alimlərə hər şey aydın olsun.
Gərdaniyyə Rastın avazıdır,
Üşşaq isə onun havasından həzz alır.

1 Burada və bundan sonra şeirlərin sətri tərcüməsi verilmişdir.

Əgər Pəncgahdan çalmağa başlasan,
 Mübərriqə Rastın gizli şöbəsi olar.
 Mübərriqənin İsfahan adlı bəstəsi var,
 Neyrizi-kəbiri də onun guşəsi kimi tanı.
 Üşşaqın şöbəsini səninçün açıqlayım.
 Nəqqaş Zabulun Ovcuna¹ qondu.
 Bəstəniqar Zabulun guşəsidir,
 Digər guşəsində isə Nişabur yer tutur.
 Ovcun guşəsindən məmnun oluram,
 Büzürg Hicaz ilə Nəhavənddəndir.
 Bu sadə lövhəni öyrənmək üçün
 Səlməkdən İsfahan ilə Zəngüləni ver.
 Zəngülə Üzzalın bir şöbəsidir,
 Digəri də Çahargahla qədəm qoyur.
 İsfahan Nişaburəklə yetişər,
 Başqası isə Neyrizlə irəliləyər.
 Nişaburək guşəyə əlavə olundu,
 Hicaz şahənşahının Müxalifi yoxdur.
 İki guşə Neyrizin yerli "fər'ləridir"²:
 Nəhoft ilə Nəhavəndiyi-rumi.
 Güvəşt pərdədə ahəng ilə tənə əsaslanıb
 Nəva ilə Hicazı özündən çıxartdı.
 Nəva və Mahur Novruzxara ilə
 Şöbə üçün hazırlıq görür.
 Əraq Nəhavəndək ilə bərabər
 Şübhəsiz ki, Novruzxaranın şöbələrini təşkil edir.
 Lakin Mahurun iki nazlı şöbəsi var:
 Birisi Bayatı-kürd, o birisi Karsaz.
 Sırr pərdəsinin arxasından Hicaz gəldi.
 Onun şöbələri Segah ilə Hisardır.
 Əgər Segah guşəyə gözəl bir incəlik gətirsə,
 Ruyi-əraq ilə Məla naz edərlər.
 Hisar guşəyə nur saçar,
 Hicazla Əraq isə yenilik qatar.
 Digər avazın adı Mayedir,
 O muğamdan Əraq ilə Kuçik gəldilər.
 Əraq müvafiq şöbənin xoş havasıdır,
 Müxalifi bağına basıb Məğlub etdi.

1 Ovc – zirvə

2 Fər' – qol, şöbə

Kuçik həmin avazın digər muğamı olan kimi
 Bayat ilə Rəkəb qanad açıb uçdular.
 Müxalifin Bəhri-nazik kimi guşəsi var,
 Bəzən Hisarək adlı başqasını da ürəyində tutur.
 Məğlub guşənin Ruhi-ərvahıdır¹,
 Onun Zəməm gülündən bir dəstə bərdaşt² oldu.
 Zirəfkən ilə Zirkeşi-əşiran
 Guşənişinlər üçün Rəkəbdən əmələ gəldilər.
 Bayat bu gün Rəhavilik³ gətirir,
 Əcəmin rəvayət edən Çargah⁴ guşəsi var.
 Novruz da eyni avazdandır,
 Onun muğamları Busəlik ilə Hüseynidir.
 Əşiranla Səba Busəlikdəndir,
 Şöbədə ədədləri düzgün hesablayandır.
 Dügahla Mühəyyər Hüseynidəndir,
 İkisindən hər biri eynilə vacibdir.
 Xocəstə Əşirandandır və İkiyat,
 Səba ayrılmaz bir guşəsidir.
 Hicazın gözəl xasiyyəti var, Dügah da elədir.
 Dügah burada guşə axtarışındadır.
 Hüseyni Mühəyyəri fəth edib,
 Guşədə belə hallar tez-tez olur.
 Altıncı avaz Ümmi-şahnazdır,
 Onun muğamları Rəhavi ilə Büzürgdür.
 İki Novruzu: ərəbi və əcəmi
 Rəhavi özünə şöbə etdi.
 Bizim Büzürgümüz⁵ Hümayun və Nəhofta
 Özünün xırda şöbələri demişdir.
 Nəhoftun payına iki guşə düşdü:
 Birisi Rəhabi-pəncgah, o birisi Mahurək.
 Bil ki, Hümayunun iki guşəsi var:
 Əvvəlki Hüzəmdir, sonrakı Çoqani.
 Bir avazdır və iki muğam,
 Muğamın da iki şöbəsinin olması bir qaydadır.
 Hər şöbəyə ustad iki guşə verdi,

1 Ruhi-ərvah (eləcə də Ruhül-ərvah) – ruhların ruhu

2 Bərdaşt – 1) muğamın giriş hissəsi; 2) yığın, cəm

3 Rəhavilik – qurtuluş, xilas olma

4 Əlyazmanın müxtəlif yerlərində bu muğamın adı iki şəkildə (Çargah və Çahargah) göstərilmişdir

5 Büzürg – böyük.

Bunu mən ustadımdan belə öyrəndim.
İndi isə ustadımdan aldıqlarımın hamısını
Bu fənn əhlinə sayacam.
Bu fənnin dörd əsas ünsürü var.
Kimdə bu varsa, onun işi düz olar.
Əgər insanda o dörddən biri yoxdursa,
Bilsəydi, ovqatı təlx olardı.
Xalq arasında işləyən aşağıdakı qaydaları
Bu fənn əhlinə bilmək vacibdir.
Biri mövzuniyyət¹, digəri üsuldur,
Bu ikisindən hər birinə de qəbul.
Üçüncüsü səslərin ahəngidir,
Dördüncüsü hafizədir, bu da əsasın əslidir.
Adət etdiyimiz işlər çoxdur.
Əsası zəhmətdir, qalanları onun qol-budaqlarıdır.
Əsəri öyrənmək istəyən hər kəs
Onun istilahlarnı bilməlidir.
Təsnifin söylənməsi ümumi işlərdəndir,
Onların hərəsi ayrılıqda bir əsərdir.
Deyək ki, onları bir-birindən ayırdıq,
İndi də hərənin yolunu dərd-qəmsiz öyrən.
Kari-əməl söylənişin bir surətidir.
Onları bilmək hamıya vacibdir.
Təsnif ümumi ad olsa da,
Bəzilər üçün xüsusi hala düşər.
Təranədə adlar da dəyişər,
Bir bəhanə axtarıb onları öyrən.
Bəzilərə dostlarımız rixtə deyərlər.
Bunlar qəm içində olanlardır.
Bir başqaları saqi, türki və müğənnidir,
Onların heç birinin mənimlə işi yoxdur.
Hamısının əlamətlərini bir-bir deyəcəyəm

[Bu misra əlyazmada naqisdir]

Nəqaratı tərənnümlə oxuyarlar,
Onun yolunu xidmətinizə gətirmək istəyirəm.
Nəqaratı der-der-der-sər kimi gələr,

1 Mövzuniyyət – ritm

Tərənnüm tər-dim-dim-tər kimi gələr.
 Əməl şeirdəndir, yadda saxla.
 Dərdi könüldən qov getsin.
 Əməl ilə karın təfavütü ondadır ki,
 Bu barədə ustadlar öz sözlərini deyiblər.
 Başqa sözüüm ondadır ki, başlangıç şeirdəndir,
 Lakin mayası yenidən təkrarlanıb.
 İndi isə şeirdən bəhs edəcəm,
 Lakin onun sonu kardır.
 Hər misranın nəqşeyni nəqaratdır,
 Hər iki misradan nəqşin əlamətidir.
 Şeyrin təsnifi dörd misradan ibarətdir,
 Hər zərb ağır və gurultulu olur.
 Koroğlu saqınaməni türki sayır,
 Çünki əlində döyüşə səsləyən sazı var.
 Lakin türklərin söylədikləri saqida
 Kef məclisi, eyş-işrət və gözəllər təsvir olunur.

... **“əmma bə'd”**. Ay əzizim, bil ki, bu elmin ustadları dünyada bütün avazların musiqinin daxilində olduğunu buyurmuşdular. Ruh Əbulbəşər Adəmin (ə) qəlibindən sıçrayıb onun içinə getmədi. Həzrət Cəbrayıl Cəlalət Sahibi Rəbbin əmri ilə Adəmin (ə) cəsədində yer tutub rast muğamı üstündə “dəradər-tən” kəlməsini icra etdi və beləliklə ruhaniyyətin cövhəri olan ruh bu cür gözəl və həzin bir səslə Adəmin (ə) bədənində yerləşdi. Elə bu səbəbdən də musiqi elminə “ruh elmi” deyirlər. Bu halda ruh o züzmüzəni eşidən kimi qərar taparaq şad oldu və Adəmin qəlibi ilə xoş bir ünsiyyət yaratdı.

Bundan sonra Haqq-təaladan əmr gəldi ki, bir daha çölə çıxmasın. Adəm (ə) ayağa qalxıb şükr səcdəsini yerinə yetirdi və dedi: – Əlhəmdülillah! Bu elmin bütün başqa elmlərdən üstün olması da elə həmin fəzilətdən irəli gəlir və təhlil-lə¹ təsbih² oxunmayan gecə olmur. Bilmək lazımdır ki, hər şey nəğmə üsulunun ahənginə bağlıdır. Onlardan birinin ahəngi üsula uyğun olmayanda ürəksıxıcı və darıxdırıcı hala düşər, çünki bu nəğmə müəyyən bir üsulla qoşulmuşdur. Onu da bilmək lazımdır ki, bütün nəğmələrlə muğamlar heyvanlarla quşlardan alınmışdır. Onu da bilməliyik ki, musiqi elmi on iki muğamdan, iyirmi dörd şöbədən, altı avazdan, qırx səkkiz guşədən və on yeddi üsul bəhrindən ibarətdir. Bəzi sözlərə görə isə üsulların sayı iyirmi dördüdü, o cümlədən zərbülqədim, zərbülmülük, öv-sət, düvəyek, nimdövr, həzəci-kəbir və rəməl. Qulam adı ilə məşhur olan Dərviş

1 Təhlil – “La ilahə illəllah”ı zikr etməkdir.

2 Təsbih – “Sübhanəllah”ı zikr etməkdir.

Şadi onların hamısını on yeddi üsul bəhrinə daxil etmişdir.

Beyt: Süleyman Davudun nəğmələrindən xəbər alır,
Bülbülün lək-lək səs-nəvasını haradan öyrənəcəklər?

Onu da bilmək lazımdır ki, hansı muğamı hansı yerdə və kimin üçün oxumalısan, hansı nəğmə haradan alınıb və o nəğmənin on iki bürcdən hansına aidiyyəti vardır.

Bu risalə bir neçə babdan tərtib olunmuşdur.

BİRİNCİ BAB

On iki muğamın adları haqqında

Yeri və göyləri Yaradanın adı ilə
Muğam adlarını sayıram.
Ay ağıl sahibi, mənə bir az qulaq as,
Eşitdiyini bir daha unutma.
Sözümə Rastdan başlayıram,
Çünkü Rast adamı qəmdən azad edər.
Hüseyni ilə Əraq, həm də İsfahan.
Zəngülədən sonra Üşşaq ilə Nəvanı tanı.
Hicaz, Busəlik və Rəhavi:
Bunlar haqqında rəvayət edirəm.
Büzürg ilə birlikdə Kuçiki də bil,
Hamısını bir-bir sadaladım.

İKİNCİ BAB

Hər muğamdan, biri bəmindən, digəri zilindən, iyirmi dörd şöbənin hasil olması haqqında

İndi isə, ay ağıl sahibi, məni dinlə.
İstər-istəməz hər muğamın iki şöbəsi var.
Rast muğamı zəhmət xəzinəsidir.
Mübərriqənin Pəncgahla olması lazımdır.

Hüseyini bütün muğamlardan üstündür.
 Dügah Mühəyyərlə bərabər gəlir.
 İsrət artıran Əraq gah Ruyi-Əraqla,
 Gah da Məğlubla müşayiət olunur.
 İsfahandan kimsə necə baş çıxarsın?
 Yolunu Neyrizə və Nişaburəkə tutdu.
 Qəvval nəğməsinin içində Zəngulədən sonra
 Çargahla Üzzal eyni vaxtda görsənər.
 Çaldığın Üşşaq pərdəsi olsun.
 Zəbulda nemət var, Ovca parıltı.
 Hicaz bar gətirən xurma ağacıdır,
 Segah ilə Hisar o ağacın meyvələridir.
 Saz pərdəsindən Busəlik gələndə
 Əşiranın və Səbanın avazı səslənər.
 Rəhavi Novruzı-ərəbə ram oldu.
 Novruzı-əcəm ürəyin rahatlığını apardı.
 Şur dünyasında Nəva səsləndi,
 Novruzxara və Mahur onun “fər’ləridir”.
 Saz çalan kimi Büzürg gəldi.
 Hümayunla Nəhoft onun iki pərdəsidir.
 Kuçik muğamını bilirsənsə, bil ki,
 Rəkəb ilə Bayatıda beyt oxuyursan.

ÜÇÜNCÜ BAB

Altı avaz haqqında

Hər iki muğam bir-birinə meyilli olduğundan onların arasından bu qayda ilə bir avaz meydana gəlir:

Mütrib nəğməni çalmaq üçün ayağa qalxır,
 Novruzla, Güvəştlə, Səlməklə başlayır.
 Dedim ... (?)
 Mayenin başına dolanıb Şahnazı çalır.
 Altı avazın hər biri öz yerindədir.
 İsfahan ilə Zəngulədəndir Səlmək.
 Rast da Üşşaqla yekdil olanda
 Gərdaniyyə hər ikisindən hasil olur.
 Hicaz həmdəmi Səba ilə gəldi,

Güvəşt onların ikisindən də şikayətçidir.
Busəliklə Hüseyni iki gözümdür,
Novruzü-əsl isə o ikidən mənə alır.
Əraq ilə Kuçik Mayenin əslidir,
Ya Rəbb, Mayenin əslü gör necə də ürəyimizi açdı!
Şahnazın əslü Büzürg ilə Rəhavidir.
Bir anda mən rahat oldum.

Bu fənnin sahibi Qəzvin əsilli Mövlana Kövkəbi on iki muğam ilə altı avaz haqqında belə demişdir:

Əgər oxuyanda Rastdan Hicaza keçsən,
Nəzərini İsfahandan Əraqa yetir.
Zəngülənin naləsindən Rəhavi olsan¹,
Avazını Hüseynisifət² Busəlikin üstünə gətir.
Büzürg³ olmağa çalışma ki, Kuçikə⁴ möhtac olasan.
Bu muğamda biNəva⁵ Üşşaq⁶ keç.
İyirmi dörd və on iki muğam ilə altı avazı
Bir sıraya düzmüş Kövkəbinin ürək sözünü dinlə.

DÖRDÜNCÜ BAB

*Üsulun on yeddi bəhri haqqında
Xacə Əbdülqadir Marağayi⁷ demişdir:*

Üsulun üzündən pərdəni qaldırsan,
Faxteyi-zərb ilə Türki-zərb görsənər.
Pərəfşan ilə Müxəmməs və Çənbərdir,
Xəfif və Səqil ilə Ovfəri tanı.
Miətəyindir və Dövri-nimsəqil,
Həzəcdir, Övsətdir və Rəməli-səqil.

1 Rəhavi (rəha) olmaq – qurtulmaq, rahat olmaq

2 Hüseynisifət – gözəlsifət

3 Büzürg – böyük

4 Kuçik – kiçik

5 Binəva – 1) yazıq, fağır; 2) səssiz, avazsız

6 Üşşaq – aşıqlar

7 Əbdülqadir ibn Qeybi əl-Hafiz əl-Marağayi (1353-1435) – böyük Azərbaycan musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar və xanəndə, “Cəməül-əlhan”, “Məqasidül-əlhan” və “Zübdətül-ədvar fi şərhi-risələtül-ədvar” əsərlərinin müəllifidir.

Düvəyek, Çarzərb və Zərbülfəth,
Dediklərimdə qətiyyəən bir qüsur yoxdur.
Şahnamə həm əsasdır, həm fər',
İndi də Rəvan ilə Təvil gəldilər.
Səma ilə Dövri-rəvan daha ikisidir,
Hamısını yaxşı bil və yadında saxla.

Filosoflar qədim üsul bəhrləri, o cümlədən nağaraçılar arasında məşhur olan yeddi üsul haqqında bunları söyləmişdilər: şirazi, əxlati, qələndəri, zərbülqədim, rəzmiyanə, xarəzmi, səmai.

Qulamşəhri isə üsul bəhrləri haqqında bunları yazmışdır: faxteyi-zərb, türki-zərb, pərəfşan, müxəmməs, çənbər, səqil, xəfif, ovfər, miətəyn, dövr, nimsəqil, əfrəhi-kəbir, əfrəhi-səğir, övsət, rəməl, düvəyek, çarzərb, zərbülfəth, şahnamə, rəvan, təvil, səma, dövri-rəvan, zərbülmülük, sipehri, faxteyi-kəbir, faxteyi-səğir.

BEŞİNCİ BAB

On iki muğamın on iki göy bürcü ilə əlaqəsi haqqında

Üşşaq – Qoç, Hüseyini – Buğa, Rast – Əkizlər, Busəlik – Xərçəng, Rəhavi – Şir, Nəva – Sünbül, Büzürg – Tərəzi, Səfahan¹ – Əqrəb, Əraq – Oxtan, Zənculə² – Oğlaq, Hicaz – Dolça, Kuçik – Bahqlar.

Üşşaq Hüseyininin yataq yeridir, Rast isə
Busəlikin, Rəhavinin və Nəvanın pərdəsindədir.
Büzürg İsfahanı və Əraqı gəzəndə
Zəngulə Hicazın və Kuçikin içindədir.

1 İsfahan

2 Zəngulə

ALTINCI BAB

Hansı muğamın hansı heyvandan əldə edilməsi haqqında

Həkim Əxlati Yunani(?) belə demişdir: Üşşaq – xoruzdan, Hüseyini – atdan, Rast – İsrafildən, Busəlik – şirin naləsindən, Nəva – bülbüldən, Rəhavi – ağ qarğadan, Büzürg – durnadan, İsfahan – öküzdən, Əraq – inəkdən, Zəngülə – dəvənin ayağındakı zınqırovdan, Hicaz – uzunqulaqdan, Kuçik – südəmər uşaqdan.

YEDDİNCİ BAB

Muğamatın insanlara göstərdiyi təsir haqqında

Üşşaq nəfisi sağlamlaşdırar; Hüseyini anlama qabiliyyətini artırır; Rast şücaəti gücləndirər; Busəlik şəhvəti yatırır; Rəhavi mərdliyi möhkəmləndirər; Nəva hafizəni gücləndirər; Büzürg bədəni sağlam edər; İsfahan zəifliyi və xəstəliyi aradan götürər; Əraq namazqılan edər; Zəngülə şair edər; Hicaz allahı tanıyan, mömin edər; Kuçik rəhmli, ürəyiyumşaq edər.

SƏKKİZİNCİ BAB

Hər muğamda neçə bangın olması haqqında

Üşşaq – yarım bang; Hüseyini – 2 bang; Rast – 1,5 bang; Busəlik – 1 bang; Rəhavi – yarım bang; Nəva – 2 bang; Büzürg – yarım bang; İsfahan – 1 bang; Əraq – 2 bang; Zəngülə – yarım bang; Hicaz – yarım bang; Kuçik – yarım bang.

DOQQUZUNCU BAB

Hər üsulun neçə zərb olması haqqında

Faxteyi-zərb – dörd zərb; türki-zərb – on zərb; pərəfşan – beş zərb; müxəmməs – on üç zərb, çənbər – on dörd zərb; səqil – on iki zərb; xəfif – iyirmi bir zərb; ovfər – beş zərb; miətəyn – iki yüz zərb; nimdövr – yeddi zərb; dövrü-təمام – on dörd zərb; nimsəqil – yeddi zərb; həzəc – bir zərb;

övsət – beş zərb; rəməl – on zərb; düvəyek – üç zərb; zərbülfəth – iyirmi dörd zərb; şahnamə – on yeddi zərb; fər' – beş zərb; zərbülqədim – iyirmi zərb; zərbülmülük – beş zərb.

ONUNCU BAB

Muğamatın ilin dörd fəsli ilə əlaqəsi haqqında

Yaz fəsli – Maye, Üşşaq, Nəva, Mahur, Hüseyini, Rəhavi və Rəkəb; yay fəsli – Çargah, Üzzal, Segah, Neyriz və Bayat; payız fəsli – Zirəfkən, Bəstə-nigar, Hümayun və Bayat; qış fəsli – Gərdaniyyə, Mühəyyər, Mahur, Mübərriqə, Müxalif və Ovc; xəmseyi-müstərəqə¹ – Zəbul, Segah, Pəncgah, Rast və Neyriz.

ON BİRİNCİ BAB

Hər üsulun oxunuşu haqqında

və qayda belədir:

Müxəmməs: dəkka-dəkka-dik-dəkka-dəkka-dik-dəkka-dik-dək-dəkka-dik-dək; **Pərəfşan:** dəkka-dəkka-dəkka-dək-dik-dəki; **Çənbər:** dik-dək-dəkka-dik-dik-dək-dək-dik-dək-dəkka; **Səqil:** dik-dəkka-dik-dəkka-dəkka-dik-dik-dəkka-dik-dik-dək-dəkka-dik-dək-dək-dəkka; **Xəfif:** dəkka-dəkka-dəkka-dəkka-dəkka-dəkka-dik-dək-dək; **Nimsəqil:** dik-dəkka-dik-dəkka-dik-dəkka-dik-dək-dək; **Nimdövr:** dəkka-dəkka-dik-dək-dəkka-dək-dəkka-dəkka-dik-dəkka.

ON İKİNCİ BAB

Xacə Əbdülqadir Marağayinin külliyyatı haqqında

Hey-yar-tənni-tən-tənni-tənən-tən-dərta-dərə-dim-ətər-la-yələ-la. **Üşşaq:** hənən-təna-dərley-dərna-tən-dər-dər-la-dim-tən-əhə-yar-tən-hey; **Hüseyini:** yar-dəllən-tər-dər-lələl-dərna-tənən-tənə-nənə-dərna; **Rast:** tən-təni-dərna-dim-dimtənən-lələn-ayr-tələlən; **Busəlik:** tən-təna-dələlən-dərə-dim; **Rəha-**

¹ Xəmseyi-müstərəqə və yaxud pənceyi-düzdidə – qədim İran günəş təqvimində on iki otuzgünlük aydan ibarət ilin sonuna əlavə olunmuş beş gün.

vi: dim-tələln-təna-hey-yar-dər-ley-tən-dərna; **Nəva:** tən-dərna-tən-dərə-dim-dim-la-la-la-la-la-la-təni-tən; **Büzürg:** dərə-dərna-təni-dərna-dərna-ta-lənn-dim-dim-dim-dər-la-yələ-yələ-yələ-lim-ətər-la-yələ-la-hey-yar-həni; **Səfahan:** dərna-bar-dərna-yələ-yələ-yələ-təni-tən-dərə-dərna; **Əraq:** tən-tən-tənənə-təna-dim-dərna-dim; **Zəngülə:** tənəna-tən-tələln-mar-dərə-dim-dərna-ətər-la-yələ-la-dərna-tən-dərna-tənənə-nə-təni; **Hicaz:** dərə-nə-nə-tən-dərna-ey-yar-ma-hey-yar-tən-dərna-tən-nənə-təna-tən; **Kuçik:** (?).

Xacə külliyyatı tamamladı.

ON ÜÇÜNCÜ BAB

Şədd¹ haqqında

Bil ki, şəddlərin sayı dördür. Birinci şədd rastdır, ikinci şədd düğahdır, üçüncü şədd müxalifdir və dördüncü şədd çahargahdır.

Çalğıcı ya xanəndə çalıb-oxumağa başlayan zaman bu elmin ədəb-ərkanına, tərtibinə və qaydasına görə əvvəl birinci şədd² olan düğahı ifa edər, ondan hisara gedər, hisardan düğah ilə hüseyniyə gedər, ondan əşirana gedər, ondan mühəyyərə gələr, kuçiki ifa edər, oradan büzürgə gedər, ondan novruzi-əcəmə, ondan hüseyni ilə düğaha gedər və şədd edər. Bu tərtib musiqi elminin böyüklərinin qoyduğu bir qaydadır.

Rast deyilən ikinci şədd. Muğamatçı əvvəl rast şəddini ifa edər, ondan pəncgaha qayıdıb səlməki ifa edər, ondan isfahana, ondan neyrizə və yenidən rasta gələrək üşşaqı ifa edər, ondan nəvaya gedər, ondan mahura, mahurdan bayata gedər və ondan nəvaya gəlib üşşaqı ifa edər və nişaburəkə gedər, ondan novruzi-ərəbə gedər, ondan bəstəniğara, ondan mahura və yenə də pəncgaha gedər və rasta gəlib şəddi ifa edər.

Üçüncü şədd müxalifdir. Müxalif şəddini ifa edib əraqa gedər, ondan seğaha qayıdaraq hicaza gedib gərdaniyyəyə gələr və gərdaniyyədən əraqa gedər və müxalifdə şəddi ifa edər.

1 Şədd (eləcə də şod, şüd) – Orta əsr Şərq musiqisinə aid ən çox mübahisə doğuran istilahlardan biridir. 1) musiqidə bir havanın ən ucadan, zildən oxunan yerinə deyilir. Bax: R. Zöhrabov. “Muğam”. Bakı – 1991. s.168; 2) musiqi sırası, düzümü (“muzikalniy stroy”), səs quruluşu, strukturu (“zvukovaya struktura”). Bax: Г.Шамилли. “Классическая музыка Ирана”. Москва – 2007 г. 3) Müxtəlif qədim mənbələrdə isə (“Came’ül-əlhan”, “Bürhani-qate”, “Məqasidül-əlhan” və s.) dövrləri, bəhləri və pərdələri belə adlandırardılar.

2 Burada uyğunsuzluq müşahidə olunur, çünki bundan əvvəl, əlyazmanın həmin səhifəsində birinci şədd “rast”, ikinci şədd isə “düğah” adlandırılmışdır.

Dördüncü şədd çahargahdır ki, ona “ruh şəddi” də deyirlər. Əvvəl çahargah şəddini ifa etməli, ondan əraqa getməli və çahargaha qayıtmalı, ondan novruza getməli, ondan büzürgə gəlməli və üzzala getməli və çargaha gəlmək istəsə zənguləni ifa edər, rəkəbə gələr, ondan bayata, ondan nişaburəkə, ondan əraqa gedər və ondan müxalifə və pəncgaha gedib ifanı başa vurur.

Bütün mələklər bir ahənglə Uca Tanrının təsbihi ilə məşğuldur və adıçəkilməmiş dörd şəddin hər birisi mələklərdən birinin adına bağlıdır: düğah – Cəbrayıl (ə), rast – Mikayıl (ə), müxalif – İsrafilə (ə), çargah – Əzrayıl (ə).

Bunları da bilməliyik ki, həzrət Musa (ə) üşşaq pərdəsində minacat oxudu, həzrət İsa (ə) rəhavi pərdəsində minacat söylədi, həzrət Davud Zaburu hüseyini pərdəsində oxudu, həzrət Məhəmməd peyğəmbər (s) də rəhavi pərdəsində tilavət buyurdu, həzrət əmirəlmöminin Əli ibn Əbu Talib (ə) əcəm muğamında Qur'an oxudu, həzrət Nuh (ə) segahda nohə oxudu, həzrət İbrahim (ə) Nəmrudun odunda yananda nəvada minacat oxudu, həzrət İsmayıl (ə) qurban kəsildiyi vaxtda büzürg muğamında minacat oxudu, həzrət Yusif (ə) quyunun dibində olarkən əraqda minacat oxudu, həzrət Süleyman (ə) hüseyini ahəngində tərənnüm etdi və məsum imamlar həzrətlərinin (ə) əksəriyyəti Qur'anı novruzxara muğamı üstündə oxudular.

ON DÖRDÜNCÜ BAB

Adamların qulaqlarına xoş gəlmək üçün günün hansı vaxtında hansı muğamın oxunması haqqında

Bunları da bilməliyik ki, Günəşin çıxdığı zaman Üşşaq, Zəbul, Ovc, Rəhavi və Novruz-ərəb oxunar, səhər açılarda Əraq, Hüseyini, Mahur və Gərdaniyyə, günortaya qədər Hicaz, Nəhoft, Hümayun və Bəstəniqar, günorta vaxtı Segah, Məğlub və Gərdaniyyə, iki namaz arası Neyriz, Nişaburək, Çahargah, Hicaz və Kuçik, əsr vaxtı Rəhavi, Bəstəniqar və Şahnaz, şam vaxtı Üşşaq, Ovc və Zəbul, xiftən vaxtı Busəlik, Şahnaz, Səlmək, Rəkəb və Bayatı, gecə namazı vaxtı Şahnaz, Zəngulə və Hicaz, gecəyarısı Büzürg və Rəhavi və sübh vaxtı Rast ilə Pəncgah oxunar.

Bundan başqa hansı muğamın kimlərə xoş gəldiyini və hansı tayfaya mənsub olduğunu da bilməliyik. Beləliklə, Rast qələm əhli üçün, Segah hərbiçilər üçün, Çahargah hindlilər üçün, Hüseyini ilə Düğah qadınlar üçün, Novruz rumlular üçün, Müxalif xorasanlılar üçün, Üzzal ilə Çargah cavanlar üçün, Pəncgah ilə Nişaburək qırmızısiyətlər üçün, Üşşaq ilə Nəva ağsiyətlər üçün, Segah ilə Hicaz yaşlılar üçün, Zəngulə ilə Neyriz isə cahillər üçün oxunmalıdır.

ON BEŞİNCİ BAB

Çalğıcıların və bu fənn sahiblərinin ədəb qaydaları və özlərini nə cür aparmalı olduqları haqqında

Çalğıcı, xanəndə və bu fənn sahibi təmiz paltar geyinməli, özünə xoşqoxulu ətir vurmali və həmişə təharətli olmalı, adamların qarşısında pərişanlığını göstərməməli, başqasının evində əlini, könlünü və gözünü ona aid olmayan şeylərdən çəkəndirməlidir. O, yad adamlarla bir yerdə oturanda ətrafdakıların gözlərinə nə qədər az çarpsa, bir o qədər yaxşı olar. Bundan başqa o, bütün günü nəşə öyrənməyə çalışmalı və adamlara bir fayda verməyə adətəkdə olmalıdır. Əgər oturduğu məclisdə qan tökülsə, oradan çıxıb gedən kimi gördüklərini unutmaldır. Böyüklərin məclislərinə gedəndə divan işlərinə qarışmamalı, öz işində bir şeyin təkrar-təkrar oxunmasına yol verməməlidir ki, adamların qulaqlarında xoşagəlimliyi ilə yadda qalsın və bir nəğməni iki-üç dəfədən artıq oxumasın, onda həm nəğmə həmin adamların qulaqlarına tez yol tapar, həm də onlar bu nəğmədən tez doyarlar. Əgər bu fənnin sahibi nəğmə oxuyan və söz söyləyəndirsə, çox yeməyə can atmamalı və cima ilə az məşğul olmalıdır. O, tez-tez acqarına piyada gəzməli, ağır daşlar qaldırmalı və kaman çəkməyə güc verməlidir. O, həmçinin qırtlağı saflaşdırmaq üçün “İshaq” adını və “heyyə əlassəlah” ı oxumalı, saz ilə sözlün¹ qədrini yaxşı bilməli, üsuldan kənara çıxmamalı və dünya əhli ilə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu işin şərtləri çoxdur, lakin biz ixtisar xatirinə bununla kifayətlənmiş olduq.

Musiqi alətlərinin adları: ud, kamança, surna, nayi-tənbur və şədərğu. Qalanları naqisdirlər və naqis o mənədadır ki, bu alətdən çıxan səslər heç nəyə yaramır. Naqis, yəni nöqsanlı alətlərin adları: musiqar, tuluq zurnası, türk sitarı, balaban, tütək, saz, rübab, udça, ərğənun, bərbət², simi-tusi və kingirə³.

Musiqi elminə dair risalə 1204-cü ildə⁴ tamamlanmışdır.

1 Mətnə “söz” kəlməsi məhz türk dilində yazılıb.

2 Saza bənzər simli musiqi aləti

3 Kingirə (kinkilə, kengerə) – əsasən Hindistanda yayılmış ikisimli musiqi aləti

4 Miladi təqvimə ilə 1789-cu il.

Fars dilindən tərcümə edən və şərhlərin müəllifi:

Hacı Rauf ŞEYXZAMANLI

Məsləhətçilər:

Ramiz ZÖHRABOV,

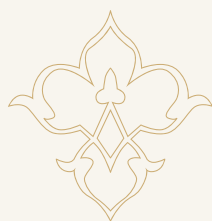
Əməkdar İncəsənət Xadimi, professor

Canəli ƏKBƏROV,

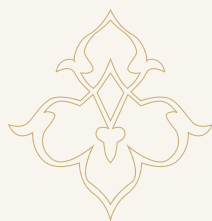
Xalq Artisti, professor

“Risaleyi-musiqi” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Б-3951 şifri altında saxlanılan əlyazmanın əsasında nəşrə hazırlanmışdır. Naməlum katib tərəfindən miladi təqvimə ilə 1891-ci ildə köçürülmüş risalə musiqidən bəhs edir.

Əsər giriş və on iki bab şəklində tərtib edilmişdir. Birinci babda muğamın necə yaranmasından bəhs olunur, sonrakı hissələrdə isə musiqi nəzəriyyəsinə və ifaçılıq sənətinə dair qısa şəkildə maraqlı və dəyərli məlumatlar verilir. Risalədə, həmçinin keçmişin məşhur alim və şairlərinin, o cümlədən Xacə Əbdülqadir Marağayinin, Hafiz Şirazinin, Şeyx Fəxrəddin İraqinin, Nəcməddin Kövkəbinin yaradıcılığından geniş istifadə olunmuş, onların əsərlərindən iqtibaslar gətirilmişdir.

MUSIQI
HAQQINDA
RİSALƏ

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Heç olarmı ki, meyxanaların qapılarını açsınlar?
Bizim işimizin bağlanmış düyününü açsınlar?
Əgər xudbin zahidin istəyinə görə bağlayıblarsa,
Ürəyini bərk tut ki, Allahın xatirinə açsınlar¹.

Bil ki, bu risalə musiqi elminin haqqındadır və burada ona aid bilgiler seçilib toplanmışdır. Şirindil ustadların sözündən və bilik sahiblərinin dilindən ki, bu qəribə fənnin elm ilə əməlinə onlardan yaxşı bələd olan tapılmaz, qeydlər apararaq muğamatın əslini və onun necə yarandığını öyrənib bilənə qədər bu fateh ruhun qidalanmasına öz dəyərli vaxtımızın müəyyən anlarını xərclədik. Muğamatşünas alimlər bu qəlb ilə canı əziyyətə salan, pak və rəvan fənnin yollarını bəyənilmiş ahəng və seçilmiş üsula görə bablar üzrə tərtib edib əbvablar üzrə bəzəyiblər və xüsusilə pakların pakı şeyxülislamın oğlu, əzəmət ilə sədət sahibi Xacə Yusifin şagirdi, əslən Cam vilayətinin Zirabad kəndindən olan ustadların ustadı, elm ilə əməldə tayı-barabəri olmamış Fəzlüllah Nayinin dilindən eşidilib ki, bu məşhur risalənin binası on iki bab üzərində qoyulmuşdu.

Babların siyahısı: **Birinci bab.** On iki muğamın peyda olması haqqında. **İkinci bab.** İyirmi dörd şöbənin haqqında. **Üçüncü bab.** Altı avazənin haqqında. **Dördüncü bab.** Şöbələrin muğamlardan alınması haqqında. **Beşinci bab.** Daha altı avazənin muğamlardan alınması haqqında. **Altıncı bab.** Üsulun peyda olması haqqında. **Yeddinci bab.** Üsulun doqquz bəhrinin yaranması haqqında. **Səkkizinci bab.** Üç bəhrin artırılması haqqında. **Doqquzuncu bab.** Daha beş bəhrin artırılması haqqında. **Onuncu bab.** Müxtəlif üsulların peyda olması haqqında. **On birinci bab.** Müxtəlif rənglər haqqında. **On ikinci bab.** Mahnıların müğənnilər tərəfindən oxunması haqqında.

¹ Bu misraların müəllifi məşhur İran şairi Hafız Şirazidir. Burada və bundan sonra şeirlərin sətri tərcüməsi verilmişdir.

BİRİNCİ BAB

On iki muğamın haradan peyda olması haqqında

Bil ki, muğamların peyda olması haqqında çoxlu sözlər söylənmişdir. Onlardan biri odur və ustadların əksəriyyəti də o fikirdədir ki, Əflatun on iki bürcün hərəkətindən bu tərtiblə on iki ahəng eşitmişdir: Rastı – Qoçdan, İsfahanı – Buğadan, Əraqı – Əkizlərdən, Kuçiki¹ – Xərçəngdən, Büzürgü – Şirdən, Hicazı – Sünböldən², Busəliki³ – Tərəzidən, Üşşaqı – Əqrəbdən, Nəvanı – Oxatandan, Hüseyini – Oğlaqdan, Zənguləni – Dolçadan və Rəhavini – Balıqlardan. Bundan sonra o, bir tənbur düzəldib bu alətdə avazələr ilə ahəngləri səsləndirdi ki, bu da bütün dünyada məşhur oldu. Başqa bir söz var ki, Həzrət Musa (ə) Nil çayına yetişəndə bu çayın ortasında bir daş gördü. Bu zaman Cəbrayıl (ə) gəlib dedi: – Ey Musa, bu daşı götür. Ondan sonra Həzrət həmin daşı oradan götürdü. Bir gün o, öz qövmü ilə səhraya yetişdi və qırx gün o səhrada qaldı. Qövmü susuzluqdan əziyyət çəkirdi və Həzrət Musa (ə) minacət oxudu. Maliki-Cəlilin buyruğu ilə Cəbrayıl gəldi və dedi: – Əsanı o daşa vur. Sonra Həzrət əsasını o daşa vurdu və daşdan bir saf bulaq peyda oldu. O bulaqdan on iki təmiz və səfalı qol ayrıldı və hər qolun özünəməxsus avazı var idi. Cəbrayıl dedi: – Ey Musa, bu avazları yadında saxla və qoru. Bundan sonra bu avazların Musa (ə) tərəfindən yadda saxlanması məşhur oldu. Bu söz səhihdir və on iki muğamın tərtibi deyildiyi kimidir, amma onların öndə və sonda gələnləri haqqında bəziləri belə deyirlər ki, üşşaq, bu şeirdə söyləndiyi kimi, birincidir

Şeir: Üşşaq Hüseyininin yataq yeridir, Rast isə
Busəlikin, Rəhavinin və Nəvanın pərdəsindədir.
Büzürg İsfahanı və Əraqı gəzəndə
Zəngulə Hicazın və Kuçikin içindədir

və onun vüsəti digər muğamlardan artıqdır. Xacə Əbdülqadir öz külliyyatında rastı əvvələ salaraq onun adını ümmül-ədvar⁴ qoymuşdur. Xacə bütün muğamların qayıdışını rast nəğməsinin üzərinə gətirmiş və elə bu səbəbə görə onu yekgah adlandırmışdır. Bəziləri rastdan sonra üşşaqı ifa edərlər, amma həqir⁵ deyirəm ki, hər nə qədər olsa da, bunların pərdələri bir-birinə yaxındır. İsfahanın rənglərini səsləndirirlər və hicazdan sonra əraqı deyildiyi tərtiblə,

1 Bu muğam Azərbaycanda Zirəfkənd adı ilə məşhurdur.

2 Sünböldən – Qız bürcü

3 Bu muğamın digər adı Əbu Salikdir.

4 Dövrələrin (muğamların) anası

5 Kiçik, hörmətsiz. Yaşadığı dövrün ədəbi ənənələrinə uyğun olaraq müəllif özünü belə adlandırır.

amma hicazın nəğməsində ixtilaf var və hicaz türklərin xanəndəlik etdiklərinin əslidir. Onların dedikləri hicaz neyrizdir və bəziləri ona zirəfkəni deyərlər və o da elədir, çünki zirəfkəni dartmaq (qazmaq, qırmaq) mənasındadır və o da kuçikdən dartılır. Beləliklə, kuçik əsldir, zirəfkəni isə onun qolu. Bir başqaları hüseyniyə zirkeş deyərlər, amma bu belə deyil, çünki zirkeş hüseyninin zilindən qalxır və nəvanın yumşaqlığından. Beləliklə, zirkeş ayrıdır, hüseyni isə ayrı. Həm də bəziləri deyərlər ki, zəngulə büzürgün yumşaqlığından qalxır və onu müxtəlif rənglərin arasında eşidərsən.

İKİNCİ BAB

İyirmi dörd şöbənin peyda olması haqqında

Bil ki, keçmişin ustadları hər muğamdan iki şöbə almışdılar: birisi bəmindən, başqası isə zilindən. Şöbə adlarının tərtibi belədir: birinci – düğah, ikinci – segah, üçüncü – çargah¹, dördüncü – pəncəgah, beşinci – nişaburək, altıncı – neyriz, yeddinci – üzzal, səkkizinci – nəhoft, doqquzuncu – hümayun, onuncu – bayatı, on birinci – novruz, on ikinci – səba, on üçüncü – əcəm, on dördüncü – əşiran, on beşinci – mühəyyər, on altıncı – rəkəb, on yeddinci – ruyi, on səkkizinci – əraq, on doqquzuncu – mübərriqə, iyirminci – mahur, iyirmi birinci – hisar, iyirmi ikinci – məğlub, iyirmi üçüncü – ovc, iyirmi dördüncü – zavalı-novruzi-ərəb.

Nəzm:

Düğah² iç, ay gülüzlü saqi, vüsal anıdır.
Bunların hər üçü segahda³ olar misilsiz bir eyş:
Düğahın şuru⁴, Segahın və Çargahın keyfi.
Pəncəgah müyəssər olanda hal da xoş olar.
Mütrib, Nişaburək ahəngində bir mahnı oxu ki,
Neyriz və Üzzal nəğməsi yadımıza düşsün.
Nəhoft⁵ nəfəs ilə Hümayun camını çək başına.
Bayatı oxu ki, qeylü qalın dəlilidir.
Novruz yola çıxdı, Səba⁶ Əcəmdən açıldı.
Şuru könlünə sal, Əşirandan rəng al.
Mühəyyər yolunu niyə Rəkəbin arxasınca oxumursan?
Ruyunu⁷ aç xoş xasiyyətli Əraq yarının.
Şux Mübərriqəyəm, niyə Mahur nəğmə oxudu?
Çəkdiyim ah-nalə vüsal yolunda qara Hisar⁸ saldı.
Məğlub düşmənin qəmini görüb Ovc-Ovc⁹ oxu,
Od saç ki, onun bəxt ulduzu Zavalı uğrasın.

1 Çahargah

2 İki vaxtda, səhər-axşam

3 Üç yerdə

4 Burada: eşqi

5 Gizli

6 Yüngül meh

7 Ruy (ru) – üz, çöhrə

8 Hisar – hasar

9 Zildə

ÜÇÜNCÜ BAB

Altı avazənin haqqında

Bil ki, on iki muğam peyda olandan sonra o vaxtın ustadları dedilər ki, buradan nəşə əldə etmək olar. Bundan sonra onlar bir-birilə razılığa gəlib hər iki muğamın arasından bir avazəni çıxartdılar. Həmin altı avazənin adları bunlardır: birinci – gərdaniyyə, ikinci – şahnaz, üçüncü – güvəşt, dördüncü – novruz, beşinci – səlmək, altıncı – mayi. Bu bərdə nəzm:

Müğənni, Gərdaniyyəni yad et, yad!
Bu qəmli qəlbi Şahnaz ilə şad et!
Bir Güvəşt oxu ki, saralıb solmuş xəzanım
Novruzun vəcd ilə səfasına həsəd aparsın.
Səlmək və Mayi ilə bizi cuşa gətir ki,
Qəlbin xarabalıqları yenidən abadlaşsın.
Canına qurban olum, ay Bəlxin şux qızı!
Dodaqlarındaki şəkərlə bizi bu acılıqdan azad et.
Müğənni, səndən başqa pənahım yoxdur.
Vəfa yoluna gəlib zülm ilə ədalətsizliyi tərək et.
Gözəllərin qəmini yox etmək üçün əlini çəng ilə neyə vur,
Çünki ah-fəryad çəkən tək mənəm.
Hal-hazırda mənəm Məcnunun varisi,
İndi dünyada Fərhadın yolunu gedən mənəm.
Bir nəğmə oxu ki, sənə salam olsun!
Bu murdar dövrənin bidadından¹ yüz dad!
Müğənni, dövrəyə qarşı mehriban ol,
Çünki küləkdir bu bərbadlığın səbəbi.

1 Zülmündən

DÖRDÜNCÜ BAB

On iki muğamdan iyirmi dörd şöbənin alınması haqqında

Bil ki, bu ruhoxşayan fənnin mahir ustadları hər muğamdan iki gözəl şöbə almışlar: birisi bəmindən, başqası isə zilindən. Bunların tərtibi belədir: rasta – mübərriqə və pəncgah, isfahandan – nişabur və neyriz, kuçikdən – rəkəb və bayatı, büzürgdən – hümayun və nəhoft, hicazdan – segah və hisar, busəlikdən – əşiran və novruzi-səba, əraqdan – məğlub və ruyi-əraq, üşşaqdan – zaval və ovc, nəvadan – novruzxara və mahur, hüseynidən – dügah və mühəyyər, zəngulədən – çargah və üzzal, rəhavidən – novruzi-ərəb və novruzi-əcəm. Bu barədə mənzumə:

Saqı, badə gətir ki, bustan fəsli gəlib.
Mütrib, oxu ki, dünyada ürək arzusuna çataq.
Bu kef məclisimizdə indi saz ilə ərğənün xoşdur.
Badəni ərğəvan¹ kimi qırmızı meylə doldur.
Müğənnilər köyündə bu şeiri diqqətlə dinlə.
Sənə incə mənalı bir söz deyim ki, bütün bədənə yayılsın.
Bil ki, şöbələr muğamlardan əmələ gəlib.
Zəmanənin içində necə əxz etdi o işbilən
Hər birinin zilindən və bəmindən iki şöbəni.
Nəğmə oxuyan söz ustası öz ahəngilə
Rastdan Pəncgah ilə Mübərriqəni aldı.
İsfahandan – ürəyə yatan Neyriz ilə Nişaburu,
Kuçikdən – Rəkəb ilə Bayatını və Büzürgdən
Nəhoft gəldi və Hümayun aşkar oldu.
Ondan sonra Segah və Hisar yolunu saldı Hicazdan.
Busəlikdən Əşiran belə tapıldı.
Novruz da Əşiran kimi Busəlikdəndir.
Məğlub ilə Ruyi-Əraq Əraqdan zahir oldular.
Ondan sonra istəkli Üşşaqdan – Zaval ilə Ovc.
Mahur – Nəvadan, Zəminxara da ondan.
Daha sonra Dügah ilə Mühəyyər Hüseynidəndir.
Bil ki, Üzzal ilə Çargah Zəngulədəndirlər.
Novruz ki, onun biri Ərəbdir, digəri – Əcəm,
Həqiqətən Rəhavidən nişan aldılar.

1 Qırmızı gül

BEŞİNCİ BAB

On iki muğamdan altı avazənin alınması haqqında

Gərdaniyyəni – rastın sərtliyindən və üşşaqın yumşaqlığından, səlməki – zəngulənin sərtliyindən və isfahanın yumşaqlığından, novruzu – busəlikin sərtliyindən və hüseyinin yumşaqlığından, şahnazı – rəhavinin sərtliyindən və büzürgün yumşaqlığından, mavərannəhri – kuçikin sərtliyindən və hicazın yumşaqlığından, güvəşti – nəvanın sərtliyindən və əraqın yumşaqlığından bu tərtiblə əldə ediblər. Bu barədə mənzumə:

Saqi, bizə saf meydən ver.
Nazım mənim canıma və sizin canınıza.
Qalx ayağa, ləlvari şərəbı süz badəyə,
Məstlər məclisində gəl bizi sevindir.
Aydın avazla bir mahnı oxu
Mənim tər-təzə və ruhlandırıcı şeirlərimdən.
Dünya hamısı heç, dünyanın işi heç.
Heçdən ötrü heçə meyl göstərmə.
Pərdəni gözdən bir anlığa çək.
Bütün aləmdə tanınmış müğənni haraya getdi?
Nəğmə oxuyan Barbəd¹ harada qaldı?
Bilirsənmi, Fityaqoris² haraya getdi?
Nahid³ haraya getdi və Xosrov haraya?
Zinhar, bu sərəçəyə⁴ bənd olma.
Zinhar, bu fani dünyaya gözünü dikmə.
Barmaqlarını çəngə vur, eys-işrətə bat.
Əlini dəfinə vur, ay rəna ətirli nigar,
Ki məst olub sənə bir yol göstərim
Və sən sirlərə bələd olasan.
Avazələr altı dənədir, hərənin öz yeri var.
Muğamlardan belə ayrılıblar.
Mütrib, udu səsləndir ki, kefirmiz açılısın.
Səfa yolunda udu canlandır.
Mən bir-bir dürüst qayda ilə deyim ki,
Onların oxunması sənə məlum olsun.

1 İran hökmdarı Xosrov Pərvizin sarayında fəaliyyət göstərmiş məşhur musiqçinin adıdır.

2 Qədim yunan alimi Pifaqor

3 Zöhrə planeti, ona həmçinin "fələyin mütribəsi" də deyərtilər.

4 Kiçik saray, məskən

Rəhavinin sərtliyindən və Büzürgün yumşaqlığından
Füsunkar səsli Şahnaz alındı.
Üşşaqın yumşaqlığından və Rastın sərtliyindən
Məclis bəzəyən Gərdaniyyə alındı.
İsfahanın yumşaqlığından və Zəngulənin sərtliyindən
Gözəl hava ilə Səlmək peyda oldu.
Busəlikin sərtliyindən və Hüseyninin yumşaqlığından
Bundan sonra Novruz peyda oldu.
Fərəh bəxş edən aşkar Güvəşt
Əraqın yumşaqlığından və Nəvanın sərtliyindəndir.
Kuçikin sərtliyindən və Hicazın yumşaqlığından
Zövq gətirən səsle Mavəranəhr ortaya gəldi.

ALTINCI BAB

Üsulun peyda olması haqqında

Bil ki, üsulu Adəmin nəbzindən alıblar, çünki Adəmin nəbzi deyəndə ağıla tən-tən-tən gəlir. O təni götürdülər və həm də üsula zərbülqədim adını qoydular. O da ustadların dilində ikinəqrəlidir¹, yəni iki nəqrə o deməkdir ki, tən-tən olsun.

1 İkinotludur

YEDDİNCİ BAB

Müxtəlif üsullar haqqında

Bil ki, bir neçə il keçəndən sonra meydana gəlmiş yeni ustadlar bir-birilə razılığa gəldilər ki, bu üsulu başqa şəkildə oxusunlar. Bundan sonra qərara aldılar ki, filan gün, filan saatda hamı bir yerdə və bir məclisdə yığışsın və hərəsi öz üsulunu oxusun. Getdilər, məşq etdilər, sonra da vəd etdikləri gün bir yerə toplaşdılar, hər birisi özünün ixtira etdiyi üsulu oxudu, hamı bir-birinin işini və fənnini bəyəndi və nəticədə daha beş üsul əlavə olundu: birinci – müstərah, ikinci – ovf, üçüncü – dübəriyek, dördüncü – türki, beşinci – zərbi-müxəmməs və bunlar zərbi-qədimlə birlikdə altı bəhr oldular. Bu barədə mənzumə:

Gül çöhrəli saqi, qənimət anıdır həmin an.
Dünya göstərən camı gətir, Cəmi yad et.
Eyş bizə nəsib oldu, taxt-tac Cəmşidə¹.
İşrətin növbəsi sondan önə keçdi.
Bu aləmdə mənə kasadakı şərəbdən başqa heç nə nəsib olmadı.
Mənim ömrüm Adəm ilə Xatəmdən² olsa da,
Həyatın xoş içkisi mənə Kavusun³ səltənətindən xoşdur.
Ay saqi, əgər şərəbla dolu qədəhi mənə uzatsan,
Bu, mənim üçün bütün var-dövlətdən də xoş olar.
Olaram bu zəmanənin böyük Xosrovu⁴.
Tut əlimdən, ay yasəmən sinəli nigar!
Badə ilə məni daim yerə yıx ki,
Qəlbim ayıq, özüm isə məst olum.
Sənin qarşında ürəyimin sirrini açım.
Ay saqi, bağrım qan içindədir, çünki bir dost görmədim ki,
Onun ürəyində bir təskinlik tapım.
Ay mütrib, xoşahəng səslə bir nəğmə oxu.
Qəm çəngindən qamətim bükülüb.
Məhəbbətin ifratçılığından gələn ikibaşlı işarədən
Dərin və kərəmətli mənanı kəşf edim.
Muğamatın hissələri olan o beş üsul
Bu zəmanədə cism halına girdi.

1 Əfsanəyə görə İran hökmdarı Cəmşidin bir camı (qədəhi) varmış və həmin camda bütün dünya əks olunurdu. Bu cama cami-Cəm deyirdilər.

2 Xatəm – Xatəmülənbiya, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) ləqəbidir.

3 Kavus – İranın Sasanilər sülaləsinin 2-ci şahı olmuşdur.

4 Xosrov – Xosrov Ənuşirvan İranın Sasanilər sülaləsinin 21-ci şahı olmuşdur.

Bu fəndə mahir və kamil olan hər kəs,
 Bu elmdə hamıdan bilikli olan hər kəs,
 Hamısı kef məclisində cəm oldular
 Və bir-birilə əhd bağladılar ki,
 Hər biri ixtira etdiyi fənnindən
 Təzə bir bəhri ortaya qoysun.
 Sonra hamı öz fənninə bir ad verdi.
 Qulaq as, bu saat sənə hər birini söyləyəcəyəm.
 Müstərəh, Ovf, Dübəryek, Türki,
 Zərbi-müxəmməs ki, aləmdə doqquzun onudur.
 Müğənni, ayağa qalx və fərəhləndirici səsle oxu,
 Bəlkə fələk də çaşıb dayandı.
 Bu nəzmim cahanda eyş-işrəti artırır,
 Çünki mənim şeirlərim qəmi bu dünyadan qovar.
 Xümmi-qədirdən badələri dalbadal gətir ki,
 Tərcümə edilmiş məhdən ürəyim məst olsun.
 İncilər dünyasında ərəb şahına mədhlər oxuyum,
 Əcəm dilində Əlini vəsf edim.
 Rahat həyatın bəndəsi o xilqətə baxdı ki,
 Dostlar eşidib özləri ilə fəxr etsinlər,
 Düşmənlər isə həm lal, həm kar olsunlar.
 Mən nə qədər yaşasam, ona mədhlər oxuyacağam,
 İşlərimlə, şeirlərimlə onun düşmənlərini ifşa edəcəyəm.
 Tanrının şiri adını daşıyan o Əsədullah
 Bir gündə tülküləri ram etdi.
 Hünərli Heydərdir ki, Allahın əli olmuşdu.
 Onun əlindən şir də qaçmaz.
 Nəbidən başqa ona tay olan yoxdur.
 Kimdir onun kimi bu dünyada nəfəs çəkən?
 Əjdərdir, Xeybərin qəhrəmanıdır, ürəklidir,
 Qalalar fatehidir, əmiri-mükərrəmdir.
 Peyğəmbərin əsil və bilavasitə vəsisidir¹.
 O, həm də Əhmədi-Muxtarın əmisi oğludur.
 Bəşəriyyətin qapısı, zəfər çalan əmiridir.
 Fatimənin zövcü və məhrəm yarıdır.
 Namus və ar sahibi, əzəmət mənbəyidir.
 Ən böyük əmir və ən kərəmətli hökmdardır.
 Onun əyri qılıncı düz yol açır.

1 Vəsi – vəsiyyəti yerinə yetirən

Cəli¹ din Əlinin sayəsində möhkəmləndi.
Ondan başqa bu zəmanədə ədalətli və insafli birisi yoxdur.
Odur bu pak şəriətin ən ədalətli hökm sürəni.
Məhəmmədin düşmənləri onun düşmənləridir.
Aləm və adəm onunla fəxr edir.
O tək olan Allan başqa birisinə şir deməyib,
Naz-qəmzə ilə yürüyənlər isə tülkülərdir.
Elmin bilicisidir və elmin mənbəyi olan
Elmin qapısıdır və mən onun elminin bir damcıyam.
Odur Xeybərin fatehi ki, bir çox düşməni
Həmişə bir nərə ilə darmadağın edərdi.
Döyüş meydanı onun gəlişindən sarsıldı.
O, düşmənlərin qarşısına qətiyyətlə çıxardı.
Saflığın zinəti, Kəbənin səyi, Zəməmin bəzəyi.
Səsi ilə iki atını fəth ilə zəfərə çağırırdı.
Onun bayrağı hər tərəfdə dalğalanır.
Onu sevənlər həmişə şadlıq içində,
Onun düşmənləri isə hər zaman matəm içindədir.

SƏKKİZİNCİ BAB

Daha altı bəhrin artırılması haqqında

Bil ki, bir neçə cəhddən sonra ustadlar o altı üsul bəhrinin təsnifatını apardılar və bunlar artıq dünya meydanında məşhur oldular. Ondan sonra Xacə Səfiəddin Əbdülmömin² və ustadların ustadı, alimlərin alimi, böyük ustadımız, kərəmətli, hörmətli və əzəmətli ədibimiz Mövlana əl-Həsən əl-Udi adlı ruhpərvər ustad meydana çıxdılar və hər biri üsulları təsnif etdi. Həmin üsullar bunlardır: birincisi – səqil, ikincisi – xəfif, üçüncüsü – çarzərb, dördüncüsü – vəsət, beşincisi – zərəfşan, altıncısı – rəməl. Bu daha altı bəhrdir ki, cəmdə on iki bəhr olur.

1 Aydın

2 Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Faxir əl-Urməvi (1217-1294) – böyük Azərbaycan musiqişünası, “Kitabül-ədvar” və “Risaleyi-şərəfiyyə” əsərlərinin müəllifidir.

DOQQUZUNCU BAB

Daha beş bəhrin artırılması haqqında

Bil ki, Xacə Kəmaləddin Əbdülqadir daha beş bəhri ixtira etmiş və həmin bəhrlər bunlardır: birinci – zərbülfəth, ikinci – dövrü-şahi, üçüncü – şahnamə, dördüncü – daireyi-qəməriyyə, beşinci – xaçək. Amma Xacədən sonra da dövrü-rəva, düçənbər, türki, fər' və sairə kimi bir çox üsul meydana gəlmiş və bu sahədə işlər görülmüşdür. Amma üsulun on yeddi əsl bəhri var və onların şərhi yuxarıda verilmişdir. Bu mövzuda daha iki külliyyat mövcuddur: biri Xacə Kəmaləddin Əbdülqadirin külliyyatının davamı, bir başqası isə Mövlana Hüseyn Vaizin¹ ixtirası. Belə buyurublar ki, külliyyat asan olmalıdır ki, hər istəyən onu yadda saxlaya bilsin. Bu fəqirin tələsinə düşmüş qəzzal² Şeyx Fəxrəddin Mövlana İraqinin³ (ə.r.) qəzəllərinə bir müraciətdir.

Şeir: Eşq dər pərdə minəvazəd tar.
Aşeqi ku ke beşnəvəd avaz?
Hər zəman nəğməye-digər sazəd,
Hər zəman zəxme konəd avaz...

Tərcüməsi: Tarın pərdəsindən eşq səsi gəlir.
Avazı eşidən aşiq hanı?
Hər zaman başqa bir nəğmə yaradır,
Hər zaman mizrab bir avazla çalır.
Onun sirri dünyadan kənar düşdü.
O səsi qoruyan kim olacaq?
Sən onun sirrini onun dilindən dinlə,
Çünki mən söz gəzdirən deyiləm.
Eşq aləmi qarışdıran elə bir məşşatədir ki,
Həqiqəti kinayə ilə söyləyər.

Bu külliyyatı fəqir dübəryek üsulu ilə qoşmuşam ki, asan olsun.

1 Kəmaləddin ləqəbli Hüseyn bin Əli Səbzvari Vaiz – XVI əsrdə yaşamış ilahiyyatçı, münəccim, ədəbiyyatşünas və riyaziyyatçı. “Bədaye’ül-əfkar fi sənə’ətül-əş’ar” adlı əsərin müəllifidir.

2 Ceyran balası

3 Şeyx Fəxrəddin İraqi (1213-1289) – alim və sufi şairi, “Kitabi-ləmə’at” əsəri və “Üşşaqnamə” məsnəvisilə məşhurdur.

ONUNCU BAB

Müxtəlif üsullar haqqında

Bil ki, on yeddi üsul bəhrindən sonra yenidən müxtəlif üsullar peyda olmuşdu. Bu üsulların əsasında işlər görülmüş və əsərlər bəstələnmişdi. Sezərb, düzərb, rəcəzi-xəfif, digər üsullar da mövcuddur, o cümlədən xarəzmi adı ilə məşhur, lakin onlar haqqında yazmağın sonucu uzatma olardı.

ON BİRİNCİ BAB

Müxtəlif rənglər haqqında

Bil ki, rənglər çoxdur, onlar müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdılar və bu fəqirə çatan muğamların və şöbələrin adları bunlardır: birinci – dügahi-rast, ikinci – sipəhri, üçüncü – nigar, dördüncü – nigarinək, beşinci – isfahanək, altıncı – müxalif, yeddinci – müxalifək, səkkizinci – aludə, doqquzuncu – ərəq, onuncu – çargahi-üzçal, on birinci – çəkavək, on ikinci – zənburək, on üçüncü – zirkeş, on dördüncü – sarənc, on beşinci – əşiran, on altıncı – dügah, on yeddinci – hicaz, on səkkizinci – neyrizi-kəbir, on doqquzuncu – neyriz, iyirminci – nəhavəndək, iyirmi birinci – bəstəniqar, iyirmi ikinci – zirəfkəniyi-büzürg, iyirmi üçüncü – zirəfkəniyi-kuşik, iyirmi dördüncü – nəva, iyirmi beşinci – heydəri.

ON İKİNCİ BAB

Onun haqqındadır ki:

hər bir ahəngi oxuyanda gərdaniyyəni, neyrizi, isfahanəki, isfahanı, sipəhri, səlməki və nişaburəki seyr edərlər və bu, xoşa gələn olar. Əgər pəncgah oxusalar, rud ilə hümayunu seyr edərlər və bu da xoş olar. Əgər rast və çargah oxusalar, zənguləni, üzzalı, nəhoftu və hümayunu seyr edərlər. Hər tayfanın qarşısında ayrı bir ahənglə oxumaq lazımdır. Dərvişlərin qarşısında rəhavi, zəngulə və novruzi-ərəb oxusan, xoşa gəlir. Elm talibləri qarşısında ərəq, nişaburək və segah oxuyarlar. Əmirlərin qarşısında hicaz, novruzi-əcəm və novruz oxuyarlar. Ondan başqa, hər bir yerdə də ayrı ahənglə oxumaq lazımdır. Məsələn, Xorasanda rast və hicaz oxuyarlar, Mavəranəhərdə – hüseyni və kuçik, Əraqda, İsfahanda və Ərəbşahda – rəhavi, hümayun və zəngulə, Rumda – üşşaq və nəva, Hindistanda isə büzürg ilə busəlik oxuyarlar. Səmada da hər kəs ayrı bir növdə oxuyar. Ağdərili adamlar qarşısında səqil oxuyarlar, qarabuğdayi adamlar üçün isə vəsət. Bu barədə deyilmiş söz çoxdur, amma biz həmin sözləri ixsisara saldıq. On iki ad isə bu tərtiblə gəlir.

Nəzm:

Üşşaq¹ məclisində, ay xoşavazlı mütrib,
Allahın xətrinə Nəvanı binəvalara² göstər.
Ay Şirazın yaxşı adamları, biz sizin Kuçikinizik³,
Bəzən İsfahan pərdəsində nəğmə qoşarsınız.
Əldən düşmüş kəs Hüseynidən heyretə gəlir.
Busəlik könül alan gözəllərlə gəzməkdədir.
Məndən bir söz dinlə, bəlkə Rast⁴ oldu.
Bülbül Rəhavinin nurundan ilhama gəlir.
Əraq yolunu tut və dərdi ürəyindən at.
Hicaza tərəf tələs ki, cananın vəslinə yetişəsən.

1 Aşıqlər

2 Binəva – yazıq, zavallı

3 Kuçik – kiçik

4 Rast – düz

Həmin mövzuda başqa bir mənzumə:

Zəngülə qəlbimiz tək daim nalə çəkir,
Çünki Büzürg bizimlədir bədəndəki can kimi.

Məsnəvi:

Sən, ay mütrib, Şahnaz ahəngini oxudun,
Eyşin qapısını bizim üzümüzə açdın.
Novruz məhəbbətim ürəyimdən əskilməz,
Dostu könüldən ayırmaq müşkül işdir.
Əgər Səlməkin səsinin ləzzətini bilsən,
Bir daha Müxalif səslə oxumazsan.
Mayə məni qəmin caynağından qurtarır.
Bu dünyada mənim kimi yanıb-donan kimdir?

Həmin mövzuda digər bir məsnəvi:

Muğam sayanda səkkiz gəlir və dörd.
İstər-istəməz hər muğamın iki şöbəsi var.
Hüseyni bütün muğamlardan üstündür.
Düğah Mühəyyərlə bərabər gəlir.
Rast muğamı zəhmət xəzinəsidir.
Mübərriqənin Pəncgahla olması lazımdır.
Çaldığın Üşşaq pərdəsi olsun.
Zabulda nemət var, Ovca da parıltı.
Şur dünyasında Nəva səsləndi,
Novruzxara və Mahur onun “fər’ləridir”¹.
Hicaz bar gətirən xurma ağacıdır,
Segah ilə Hisar o ağacın meyvələridir.
Kuçik muğamını bilirsənsə, bil ki,
Rəkəb ilə Bayatıda beyt oxuyursan.
Rəhavi Novruzı-ərəbə ram oldu.
Novruzı-əcəm ürəyin rahatlığını apardı.
İsfahandan kimsə necə baş çıxarsın?
Yolunu Neyrizə və Nişaburəkə tutdu.
İşrət artıran Əraq gah Ruyi-Əraqla,
Gah da Məğlubla müşayiət olunur.
Saz pərdəsindən Busəlik gələndə

1 Fər’ – qol, şöbə

Əşirinin və Səbanın avazı səslənər.
Qəvval nəğməsinin içində Zəngulədən sonra
Çargahla Üzzal eyni vaxtda görsənər.
Saz çalan kimi Büzürg gəldi.
Hümayunla Nəhoft onun iki pərdəsidir.
Hər əsl muğamdan iki şöbə bəyan oldu.
İndi tədbir görmək üçün yüyən çəkilməlidir.
Bu qayda ilə sıranı axıradək yazdım.
Əkdiyim toxumların barını sən yığ.
Altı avazənin hər biri öz yerindədir.
İsfahan ilə Zəngulədəndir Səlmək.
Rast da Üşşaqqla yekdil olanda
Gərdaniyyə hər ikisindən hasil olur.
Busəliklə Hüseyini iki gözümdür,
Gözümün nurunun mənbəyi isə Novruzdur.
Nəva Hicazla peyvənd oldu,
Güvəştin üzündən rübənd düşdü.
Əraq və Kuçik o əsldir ki,
Mayı¹ üstünə ayağın palçığını gətirər.
Şahnazın əsli Büzürg ilə Rəhavidir.
Bir anda mən rahat oldum.
Bu yerdə bu xoş risalə başa çatdı,
Mənim qəlbim sevinclə doldu.
Şad bir gündə, hümayun bir vaxtda
Bu ürəyəyatan və xoşməzmunlu iş sona yetdi.
Ağıllı, bilikli və safniyyətli hər kəs
Bu işdən lazıminca faydalana bilər,
Yazdığı vaxtda çəkdiyi zəhmətə görə
Katibə rəhmətin ardınca rəhmət oxuyar.
Bunu yazdım ki, yadigar qalsın.
Mən qalmasam da, xəttim əbədi qalsın.

Musiqi risaləsi 1308-ci ilin ziqədə ayının 16-da² tamamlandı.

1 Ma – su

2 23 iyun 1891 – Əsərin naməlum katib tərəfindən köçürmə tarixidir. Təəssüf ki, risalənin müəllifi və yazılma tarixi haqqında əlyazmada heç bir məlumat verilməmişdir.

